

Haarlem zegeviert

de Costerfeesten van 1823 en 1856 in lokaal perspectief

Carolien Boender

s0839213

RM-thesis

Eerste lezer: prof. dr. Henk te Velde

Tweede lezer: Anne Petterson MA

23-01-2014

Vraag: Bestaan er meerdere Sinterklazen?

Antwoord: Er bestaat slechts één Sinterklaas, doch in meerdere personen.

Godfried Bomans, 'Kleine catechismus van St. Nicolaas', in: *Kopstukken*, 129.

If history has any meaning or value, as we must assume it does, given our tendency to reach back into the past (or what we assume to have been the past) to account for present problems, then it matters to get it right, insofar as we can.

Marylinne Robinson, *The death of Adam*, 11.

Inhoud

Inleiding.....	4
Definities van de natie en de regio.....	4
De natie versus de regio.....	6
Initiatiefnemers.....	8
Literatuur over Nederland.....	9
De Costerfeesten in de geschiedschrijving.....	11
H 1 Organistoren.....	14
1.1 De commissie in 1823.....	14
1.2 Verzwagerd en bevriend.....	16
1.3 De hoofdcommissie van 1856.....	20
1.4 De Haarlemse commissie.....	23
H 2 – 1823 Haarlem zegeviert.....	26
2.1 Opgaan.....	26
2.2 Blinken en verzinken.....	29
2.3 Plechtigheid in de Bavo.....	31
2.4 Een monument in de Haarlemmerhout.....	35
2.5 De feestvierders.....	38
H 3 – Costersigaren en Costerworst.....	40
H 4 – Een vaderlands en Haarlems feest.....	43
4.1 Huldeblijk en ceremonie in de Haarlemmerhout.....	43
4.2 Standbeeld op de Grote Markt.....	44
4.3 Straatversiering.....	46
4.4 Bloemenfeest.....	48
H 5 Coster als schutspatroon.....	50
5.1 Hulde aan een vakgenoot.....	51
5.2 Andere steden in 1823.....	53
5.3 Andere steden in 1856.....	54
5.4 De typografen in Haarlem.....	56
5.5 De Haarlemmerhout bij nacht.....	58
Conclusie.....	60
Bibliografie.....	64

Inleiding

De negentiende eeuw staat bekend als de eeuw van het nationalisme, dat rond 1800 opgekomen zou zijn. Er is altijd verondersteld dat identificatie met het nationale in de plaats kwam van verbondenheid aan de woonplaats of regio, of dat in ieder geval nationale gevoelens prevaleerde boven het lokale. Bij het bestuderen van herdenkingen aan het begin van de negentiende eeuw, rijst echter al snel de vraag of de sterke identificatie in Nederland met het lokale werkelijk verdween of ondergeschikt raakte aan het nationale. Om deze vraag te beantwoorden zijn in deze scriptie de Costerherdenkingen in Haarlem van 1823 en 1856 als *case study* genomen.

Laurens Janszoon Coster was voor de negentiende eeuw in Haarlem al een lokale held, omdat hij aan het begin van de vijftiende eeuw de boekdrukkunst met losse, afzonderlijk beweegbare letters in die stad zou hebben uitgevonden. In de negentiende eeuw vond de cultus rondom zijn persoon een hoogtepunt. Er werden in die eeuw allerlei onderzoeken naar hem gedaan, waarbij een figuur werd gecreëerd die nooit bestaan heeft maar desondanks wel vereerd werd. De Costerherdenkingen zijn in het verleden en in recent onderzoek door Marita Mathijssen nationaal genoemd. In deze scriptie wordt dat ter discussie gesteld. Door in te zoomen op de organisatoren, feestvierders en programmaonderdelen van de beide herdenkingen wordt de stelling verdedigd dat de lokale trots in ieder geval in 1823, maar deels ook in 1856, de belangrijkste motivatie was om de herdenking vorm te geven.

Om deze stelling te verdedigen is dit onderzoek als volgt opgezet. In de eerste plaats staat centraal wie het initiatief nam voor de Costerherdenkingen in 1823 en 1856 en hoe nationaal de initiatiefnemers eigenlijk waren. Vervolgens komen de voorgeschiedenis van Coster en de lokale en nationale elementen in de onderdelen van beide herdenkingsprogramma's aan de orde. Daarbij horen twee zijpaden. Eén korte over de lokale rol van de middenstand in de Costerfeesten en een lange over het bezoek van de vakgenoten van Coster aan Haarlem. In het vervolg van de inleiding wordt uit de bespreking van de historiografie helder waarom deze indeling gekozen is.

Definities van de natie en de regio

Lokale trots is een uiting van het bestaan van een lokale identiteit. Een gemeenschap heeft iets eigens aan zichzelf ontdekt dat een ander niet heeft.¹ Vervolgens presenteert men dat eigene in herdenkingen, feesten, liederen en afbeeldingen aan zichzelf en andere gemeenschappen of vertegenwoordigers daarvan. Die zelfpresentatie bestaat eigenlijk uit letterlijke handelingen: het

¹ Konrad Köstlin, 'Die Konstruktion des Eigenen', in: Carlo van der Borgt, Amanda Hermans en Hugo Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 31-43.

ophangen van straatversiering, het schrijven van een gedicht of het bezoeken van een historisch gebouw.

Een identiteit staat niet vast, maar is voortdurend aan verandering onderhevig.² Zo kan een nieuwe gebeurtenis iets toevoegen aan het al bestaande zelfbeeld. In Scheveningen is in 2013 het vaandel van de Scheveningse schutterij ontdekt, waarna het gelijk werd toegeëigend en gepresenteerd tijdens de opening van de plaatselijke tentoonstelling over 200 jaar koninkrijk. Er is hierbij sprake van een interactie tussen de identiteit en de handeling. Het is niet alleen zo dat de zelfpresentatie voortkomt uit de identiteit, maar ook zo dat aan de identiteit iets toegevoegd kan worden door de zelfpresentatie. Men ontdekt daardoor elementen die plots onvervreemdbaar bij het zelfbeeld lijken te horen. Een identiteit kan ook veranderen doordat geografische grenzen wijzigen en regio's opnieuw moeten gaan bepalen hoe ze zich verhouden tot de nationale autoriteit waar ze onder vallen.³ Het definiëren van zichzelf is namelijk sterk afhankelijk van wat 'de ander' claimt te zijn.⁴ De ander kan de natie zijn, een andere provincie of streek, een andere stad of een ander dorp, of een andere wijk of straat. Hedendaagse voorbeelden zijn de verhouding tussen Brabant en Limburg of het verschil tussen een Hagenaar en een Hagenees.

In de literatuur over de ontwikkeling van een lokale of regionale identiteit heeft de term regio verschillende betekenissen. Soms staat 'regio' voor een stad of een deel van een staat, zoals bijvoorbeeld binnen de Duitse Bond. Met de term kan ook een gebied bedoeld worden dat op een natuurlijke manier afgebakend wordt door twee rivieren, maar dat qua politieke werkelijkheid is opgedeeld onder drie verschillende landsbesturen. Het is dus niet zo dat de term lokaal is voorbehouden aan het stedelijk niveau, terwijl regionaal gereserveerd is voor een provincie of deelstaat. In de Nederlandse situatie is dat onderscheid tussen lokaal en regionaal juist wel bruikbaar in laatstgenoemde context, omdat daarmee het verschil duidelijk gemaakt kan worden tussen het niveau van dorpen en steden (lokaal) en het provinciale niveau (regionaal). In deze scriptie is dat sterke onderscheid niet zo van belang, omdat het lokale vooral functioneert als alles dat niet nationaal is. Ook al kan een regio verschillende betekenissen hebben, de overeenkomst is dat regio's altijd eenheden zijn die kleiner zijn dan, maar wel een relatie hebben tot de natie. De relatie zelf zal

² Caroline Ford, *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany* (Princeton 1993) 5.

³ Wolfgang Cortjaens, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel, 'An Upside-down World: Regional Identity as a Catalyst for the Development of the Modern Nation-States, An Introduction', in: Wolfgang Cortjaens, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel (red.), *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region: tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century* (Leuven 2008) 16 en 17; Joep Leerssen, 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities', in: Carlo van der Borgt, Amanda Hermans, Hugo Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 45-57, aldaar 52.

⁴ Willem Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN* 107 (1992) 4, 614-634.

ik verderop bespreken, hier is van belang hoe de natie gedefinieerd werd. Vaak is de natie gezien als een bestaand gegeven, dat uiteindelijk door staatsvorming is ingekaderd. De natie kan echter ook meer in de geest van de antropoloog Benedict Anderson opgevat worden, namelijk als een verbeelding van nationale en politieke identiteiten.⁵ De bestudering van wat toegevoegd en weggelaten wordt in de verbeelding maakt dan het proces van identiteitsvorming zichtbaar. Omdat de verbeelding van de eigen woonplaats of de natie vaak zichtbaar wordt in straatversiering en optochten, wordt daaraan in deze scriptie ruim aandacht besteed.

Natie is in deze scriptie in de eerste plaats een geografisch afgebakend geheel. Als iemand over natie spreekt, ben ik ervan uitgegaan dat hij dan iedereen bedoelt die binnen de grenzen van het koninkrijk leeft. Datzelfde geldt voor de stad. Enerzijds kan Haarlem staan voor iedereen die zich tot de inwoners rekent of van Haarlemse komaf is. Anderzijds is het ook een ruimte die symbolisch afgebakend en verbeeld wordt, door bijvoorbeeld de bezoeken aan en het bezingen van de Bavo en de Haarlemmerhout.⁶

De natie versus de regio

De vraag naar de verhouding tussen de natie en de regio is in de literatuur vaker gesteld. Tom Verschaffel ziet twee manieren om daarnaar te kijken. Aan de hand van literatuur over Duitsland concludeert hij dat de regio de basis van de natie kan zijn. Diverse oud-vorstendommen zijn samen een eenheid gaan vormen. Die eenheid bouwt voort op de al bestaande regio's en is er in die zin een verlengde van. In die opvatting wordt een lokale gemeenschap een pars pro toto van de natie, ze zijn immers 'communities which together constituted one nation'.⁷ Aan de hand van de geschiedenis van Frankrijk concludeert Verschaffel dat de verhouding ook andersom kan liggen. Het centralisme van de Franse staat maakte de regio onderschikt aan de natie. Dat veroorzaakte een spanning met het regionalisme. Wanneer inwoners van een bepaalde regio niet op wilden gaan in het grote geheel van de natie, werd de regionale identiteit juist aangewakkerd en gecultiveerd.⁸

Ook het boek *The Nation as a Local Metaphor* van Alon Confino ondersteunt de gedachte dat de natie in het verlengde ligt van een kleinere eenheid, al bestaan die eenheden in zijn onderzoek uit de regio en de stad. Confino onderzocht de viering van Sedantag in Württemberg tussen 1871 en 1918. Na de Frans-Duitse Oorlog voegden Zuid-Duitse staten zich bij de Noord-Duitse Bond en

⁵ Caroline Ford, *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany* (Princeton 1993) 7 en 8.

⁶ Jan Hein Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek* 37 (2004) 162, 9-27.

⁷ Cortjaens, De Maeyer, Verschaffel, 'An Upside-down World', 11.

⁸ Tom Verschaffel, 'In Search of the Greatest Specificity: Some Observations on Regionalism', in: Wolfgang Cortjaens, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel (red.), *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region: tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century* (Leuven 2008) 87-94, aldaar 89-91.

vonden diverse genootschappen in Duitsland dat er een nationale vrije dag moest komen om het ontstaan van Duitsland te vieren. De keizer weigerde zijn officiële goedkeuring te hechten aan een dag, plaats of datum, omdat volgens hem een viering spontaan onder de bevolking moest ontstaan. Dat schiep verwarring en de mogelijkheid voor genootschappen en lokale overheden om een bepaalde datum te omarmen of juist af te wijzen. Uiteindelijk werd het 2 september, de dag dat de Fransen zich overgaven aan Duitsland na de slag bij Sedan.⁹

Doordat het puur aan lokale initiatieven lag of Sedantag gevierd zou worden, reflecteerde de viering vooral de diversiteit van de Duitse natie. Plaatselijke notabelen haalden de natie naar het lokale niveau, waardoor iedere lokale gemeenschap die Sedantag wilde vieren, werd geconfronteerd met het debat over 'new national life' na 1871. De lokale elite kon zo bovendien bepalen wat de inhoud en symboliek van de nationale gemeenschap moest zijn, omdat het initiatief voor het vieren van de nationale feestdag in hun handen lag. Sedantag werd vervolgens uit praktische overwegingen verbonden aan al bestaande lokale tradities. Er ontstond dus een combinatie tussen eeuwenoude lokale tradities en het relatief nieuwe geloof in de natie. Voor de stad of plaats bood Sedantag bovendien de mogelijkheid om zichzelf te eren en de eigen prestaties te verheerlijken en op die manier een lijn te veronderstellen tussen de lokale geschiedenis en de nationale geschiedenis van Duitsland.¹⁰ Kortom, enerzijds werd de natie naar de lokale sfeer gebracht. Anderzijds kreeg een stad of dorp een plaats in de natie.

Een ander aspect van de verhouding tussen de natie en de regio is de onderlinge competitie tussen plaatsen, die door het nationalisme gestimuleerd werd. Een standbeeld voor een nationale held richtte men over het algemeen in zijn geboorteplaats op.¹¹ Soms wierpen diverse steden zich op als de meest logische plaats voor het beoogde standbeeld. In Duitsland ontstond er op die manier een wedstrijd tussen Talheim en Tuttlingen. Max Schneckenbuger, auteur van *Die Wacht am Rhein*, was in Talheim geboren, maar in Tuttlingen getogen. Uiteindelijk werd het stoffelijk overschot van Schneckenburger herbegraven in Talheim en kreeg Tuttlingen het standbeeld. Door de onderlinge competitie en discussie in kranten kregen beide plaatsen nationale bekendheid.¹²

Celia Applegate beschrijft in *A Nation of Provincials* het ontstaan van een regionale identiteit in de Pfalz. Hier is het niet zozeer het streven naar nationale eenheid dat een lokaal bewustzijn veroorzaakt. Door de inlijving van de Pfalz bij Beieren en de daarop volgende repressieve economische maatregelen ontstond er in de Pfalz een identiteit die zich afzette tegen Beieren en zich richtte op het volledig opgaan in Duitsland. In feite was de Pfalz vooral ontstaan en gevormd in de

⁹ Alon Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1918* (London 1997) 30-31.

¹⁰ Confino, *The Nation as a Local Metaphor*, 33-34, 40 en 44.

¹¹ Cortjaens, De Maeyer, Verschaffel, 'An Upside-down World', 18.

¹² Confino, *The Nation as a Local Metaphor*, 44.

Franse periode. Het afzetten tegen Beieren en het op willen gaan in Duitsland creëerde een zoektocht naar het volkskarakter, de geografie en de geschiedenis van de Pfalz.¹³ Het is dus niet alleen zo dat het nationalisme lokaal beleefd kan worden. Dit geval laat zien dat verplicht moeten opgaan in een regio juist de nationalistische gevoelens versterkte.

Initiatiefnemers

De heersende consensus in de literatuur is dat in de negentiende eeuw de min of meer 'liberale' elite de organisatie van herdenkingen op zich nam. Het achterliggende motief zou een streven naar nationale eenheid geweest zijn. Alon Confino betoogt dat het verschilde per grootte van een woonplaats wie er tot de notabelen behoorden. Hij onderscheidt in zijn onderzoek naar Duitsland daarom twee groepen: *Bildungs-* of *Wirtschaftsbürgertum* en *Kleinbürgertum*. De eerste twee termen staan voor de elite in de steden, zoals de rector van de universiteit, belangrijke advocaten, schrijvers, universitair geschoolde dominees en rijke ondernemers. Het *Kleinbürgertum* waren de notabelen uit de kleinere steden en dorpen, zoals de plaatselijke dominee, dokter en schoolmeester. Het ideaal dat ze allen deelden, was de diverse staten in de Duits Bond tot een nationale eenheid om te smeden. Ze waren daarom de motor achter nationale feesten, zoals Sedantag.¹⁴ Zoals Applegate schrijft, is het ook zo dat van de notabelen verwacht werd dat zij in diverse genootschappen en commissies plaatsnamen. Volgens haar waren de vergaderingen daarvan een inspiratiebron voor het liberale gedachtegoed.¹⁵ Confino noemt de notabelen op zijn beurt de ruggengraat van de viering.¹⁶

Het onderscheid dat Confino maakt is ook bruikbaar in Nederland. Vooral bij de bestudering van de afkomst en maatschappelijke functie van commissieleden die de Costerherdenkingen organiseerden, wordt duidelijk dat zij zich bevonden in de categorie *Bildungs-* of *Wirtschaftsbürgertum*. Volgens Confino hadden de leden van de elite een vooropgezet doel: hun idealen van de natie verspreiden. De ontvangst van die idealen is bij hem (en in de meeste andere literatuur) niet zo in beeld, de mensen 'below' zijn vooral enthousiaste feestvierders. Maarten van Ginderachter en Marnix Beyen stellen terecht dat de vraag 'what did the nation mean to ordinary people' niet vaak aan bod komt in de literatuur.¹⁷ In hun boek *Nationhood from Below* proberen ze dat gat op te vullen. Dan blijken de 'ordinary people' bepaalde ideeën van de notabelen te omarmen, en andere weer niet. Bovendien hadden ze ook nog hun eigen ideeën over de natie of juist hun lokale woonplaats. Dat kon een viering of herdenking ook beïnvloeden. Er was dus sprake van interactie

¹³ Celia Applegate, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat* (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990) 26-32.

¹⁴ Confino, *The Nation as a local metaphor*, 37 en 38.

¹⁵ Applegate, *A Nation of Provincials*, 43.

¹⁶ Confino, *The Nation as a local metaphor*, 37.

¹⁷ Maarten van Ginderachter en Marnix Beyen, 'General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon', in: Idem, *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, 3-22, aldaar 5.

tussen verschillende sociale lagen in de samenleving. Een voorbeeld om dat te illustreren. Zowel Applegate als James M. Brophy beschrijven het Hambach festival uit 1832. Dat was een protest door Pfälzers tegen de annexatie door Beieren, volgens Applegate op initiatief van 'the liberal German bourgeoisie'.¹⁸ Interessant is dat Applegate laat zien dat de notabelen van de Pfalz als tegenreactie op de inlijving bij Beieren op wilden gaan in Duitsland, terwijl Brophy beschrijft hoe 'ordinary Rhinelanders' 50 vrijheidsbomen oprichtten omdat ze zelfbestuur eisten.¹⁹ Dit verschil laat precies zien wat Brophy betoogt. Lagere standen omarmden bepaalde ideeën van de hogere standen (zoals de afkeer van Beieren) maar andere weer niet (zoals het opgaan in Duitsland). Ze gebruikten ook hun eigen symboliek. In dit geval de vrijheidsboom, een symbool dat natuurlijk geleend was van de Franse Revolutie.

Omdat de receptie van de ideeën van de elite en de interactie tussen elite en lagere sociale lagen vaak onderbelicht is gebleven, is in deze scriptie daar wel expliciet plaats voor ingeruimd. Dat de interactie tussen verschillende sociale lagen in de samenleving een herdenking kon beïnvloeden is in de casus Haarlem duidelijk te zien. In 1856 schreven de typografische verenigingen aan de hoofdcommissie dat zij graag deel wilden nemen aan de Costerherdenking in Haarlem. Ze vonden eigenlijk dat ze daar recht op hadden, omdat zij als eerste een flink bedrag hadden neergeteld voor het Costerstandbeeld. Ze boden aan om hun banieren mee te nemen, omdat die volgens hen prima pasten binnen het feest. Hun voorstel leidde ertoe dat ruim 300 van hun leden tijdens het Costerfeest in een optocht door de stad trokken, met een werkende drukpers achter zich aan. Deze hele actie straalt in de eerste plaats zelfbewustzijn uit. Ze laat ook zien dat een herdenking, die in de literatuur vooral neergezet wordt als een nationaal feest, door de feestvierders aangegrepen kon worden voor heel andere doeleinden dan het bevorderen van nationale eenheid. De typografische verenigingen vierden vooral hun eigen geschiedenis en bestaan. Om de verhouding tussen lokale trots, het streven naar nationale eenheid en andere motieven te kunnen bespreken, is in deze scriptie daarom behalve aan de initiatiefnemers ook aan de deelnemers een gezicht gegeven.

Literatuur over Nederland

Ook in de historiografie over Nederland is geschreven over de verhouding tussen de regio en de natie. Joep Leerssen heeft in een onderzoek 'de regio' gedefinieerd als het imago van het platteland in het algemeen, en niet zozeer als een bepaalde geografische eenheid die binnen de natie valt. Het platteland is tegelijkertijd het symbool van achterlijkheid en leven in het verleden als van puurheid en rust. Dubbelzinnig het ook in verhouding tot de natie. Aan de ene kant is de Volendamse

¹⁸ Applegate, *A Nation of Provincials*, 27.

¹⁹ James M. Brophy, 'Which Political Nation? Soft Borders and Popular Nationhood in the Rhineland, 1800-1850', in: Maarten van Ginderachter en Marnix Beyen eds., *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, 162-192, aldaar 164, 177-178.

klederdracht onderdeel geworden van de nationale identiteit, aan de andere kant typisch iets wat in contrast staat met de moderne natie. Leerssen laat bovendien zien dat een identiteit zich altijd baseert op het verleden en veronderstelt dat er in het verleden iets onveranderlijks rust dat in het heden nog zichtbaar is. Een voorbeeld daarvan is de gedachte dat ‘het Nederlandse volk’ eeuwen heeft doorgemaakt met allerlei politieke en geografische veranderingen, maar zelf in essentie niet veranderd is.²⁰ Zijn onderzoek gaat dus wel over aanverwante thematiek, maar geeft geen antwoord op de vraag wat de verhouding is tussen lokale trots en nationalisme. Dat schept dus een ruimte, die met het onderzoek in deze scriptie opgevuld kan worden.

In diverse publicaties van Jan van Miert komen ook de woorden ‘lokaal’ en ‘nationaal’ voor. Hij vat het lokale daarbij op als een letterlijke woonplaats.²¹ In een publicatie over Tiel definieert hij nationalisme vooral als een mobiliserende kracht. Herdenkingen of feesten als de vijftigjarige onafhankelijkheid van Nederland, de verjaardag van Willem III en de inhuldigingsfeesten in 1898 zijn een reden om een commissie op te richten en met elkaar programmaonderdelen te bedenken die passen bij de woonplaats. Van Miert noemt dit ‘de samenbindende kracht van het lokale nationalisme’. Hij constateert wel dat er regionale elementen aanwezig zijn in de historische optocht, maar die observatie heeft geen invloed op zijn analyse van het nationalisme als mobiliserende kracht. De vraag of lokale trots mobiliserend werkt, zoals het stilstaan bij de plaatselijke prestaties, blijft onbeantwoord.²² In deze scriptie probeer ik deze draad op te pakken en de vraag te beantwoorden of feestvierders voor lokale trots op de been kwamen.

Zoals hiervoor duidelijk werd, is een van de stellingen van het onderzoek naar Duitsland en Frankrijk dat het nationalisme breed ingang vond doordat de nationale elite het lokale volk onderwees. De literatuur over de Nederlandse situatie laat eenzelfde beeld zien. Niek van Sas schrijft bijvoorbeeld: ‘Natievorming en nationalisme zijn [...] altijd een zaak geweest van aanpraten, aanleren en wijsmaken. Dat gebeurde op allerlei manieren en op allerlei niveaus: op school, maar ook op straat (door middel van standbeelden, straatnamen en publieke feesten) [...]’.²³ Over de verjaardag van koning Willem III in 1887 is geschreven dat het initiatief daarvoor lag bij het conservatief-liberale establishment.²⁴ Nancy Stieber redeneert op een vergelijkbare manier. De grondwet van 1848 reduceerde de macht van de koning tot een grotendeels symbolische functie. De constitutie luidde

²⁰ Leerssen, ‘De canonisering van het typische’, 48, 50 en 53.

²¹ Jan van Miert, ‘Verdeeldheid en binding: over lokale, verzuiilde en nationale loyaliteiten’, *BMGN* 107 (1992) 4, 690-702, aldaar 674.

²² Jan van Miert, ‘Nationalisme in de lokale politieke cultuur, Tiel 1850-1900’, *De Negentiende Eeuw* 16 (1996) 2, 58-85, citaat op 76.

²³ N.C.F. van Sas, ‘De vaderlandse herinnering’, in: N.C.F. van Sas, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 9-20, aldaar 11.

²⁴ Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef: liberalisme en nationalisme in Nederland 1780-1918* (Den Haag 1992).

een periode in waarin de liberale elite probeerde om het publiek zoveel mogelijk aan haar waarden te verbinden. Deze poging bleek rond 1870 niet geheel succesvol te zijn. Door de nieuwe grondwet was het mogelijk geworden voor niet-liberale groepen om zichzelf te organiseren binnen hun eigen waardensysteem. Dit bedreigde de machtspositie van de liberale elite, waardoor zij op zoek gingen naar een middel dat weer eenheid zou scheppen in Nederland.²⁵

Bij Jan van Miert staat meer een conservatief-confessionele elite centraal uit de tweede helft van de negentiende eeuw centraal. Die opereerde zelf op een nationaal niveau, maar hield op lokaal niveau spreekbeurten over de nationale ideologie.²⁶ Behalve over de rol van de elite, zegt dit voorbeeld ook iets over de verhouding tussen het lokale en het nationale in de tweede helft van de negentiende eeuw. Net als Confino laat Jan van Miert zien dat de natie naar het lokale niveau werd gebracht.²⁷ Het eigenlijke proces dat daaraan ten grondslag ligt, is echter geen deel van zijn onderzoek. De studie naar de identiteit in de negentiende eeuw zou gebaat zijn bij het inzichtelijk maken van dit proces. Dan alleen wordt duidelijk hoe de verhouding tussen het lokale en het nationale lag. In deze scriptie is een poging gedaan.

De Costerfeesten in de geschiedschrijving

Over de Costerherdenkingen in Haarlem is al het een en ander geschreven. Zo is de mythe rondom Coster en de rol van geschiedschrijver Junius daarin bestudeerd. Ook is de Costertraditie in Haarlem vanaf zijn start tot zijn einde bestudeerd. Daarnaast is er onderzoek gedaan naar de beelden die van Coster gemaakt zijn. Tot slot zijn de Costerherdenkingen recent gebruikt om uitspraken te doen over de ontwikkeling van het nationalisme in de negentiende eeuw. Vooral dat laatste is in het kader van deze scriptie interessant.²⁸

In vrijwel alle publicaties zijn de auteurs ervan uitgegaan dat de negentiende-eeuwse Costerherdenkingen nationaal van aard waren. Zo schrijft Clemens de Wolf dat het feest in 1823 'een algemeen volksfeest voor de gehele natie' was. Volgens hem moest het feest ook laten zien dat Nederland als geen ander grote mannen voort kon brengen.²⁹ Marita Mathijssen betoogt iets

²⁵ Nancy Stieber, 'Paths of empowerment: Ritual reinscription of meaning on the plan of Amsterdam, 1886-1914', in: Dana Arnold en Andrew Ballentyne, *Architecture as Experience: Radical Change in Spatial Practice* (Routledge 2004) 113.

²⁶ Van Miert, 'Verdeeldheid en binding', 677.

²⁷ Van Miert, 'Nationalisme in de lokale politieke cultuur', 58-85.

²⁸ Joost Robbe, 'De literaire aspecten van de Costerlegende: mythologie in de vorm van een klassieke pleitrede', *Internationale Neerlandistiek* 48 (2010) 3, 17-29; Marita Mathijssen, *Historiezucht: de obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013); Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988); Jochen Becker en Annemiek Ouwerkerk, "'De eer des vaderlands te handhaven": Costerbeelden als argumenten in de strijd', *Oud Holland* 99 (1985) 4, 229-268.

²⁹ Clemens de Wolf, 'Haarlems roem moge eeuwig blinken: De Costertraditie van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw', in: Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988) 77-128, aldaar 101.

vergelijkbaars. Ze noemt het een 'landelijke herdenking' en een 'manifestatie van nationaal zelfbewustzijn'. Over 1823 zegt ze: 'De uitbundigste feesten werden in Haarlem gevierd, maar steeds is daarbij duidelijk dat het om een nationaal eerbetoon aan een "grote Nederlander" ging.' Ze geeft geen citaten of argumenten die deze bewering ondersteunen.³⁰ Al noemt ze J.H. van der Palm, die in 1823 een rede hield in de Bavo, een 'nationale redenaar' en Hendrik Tollens een 'nationale dichter', met daarbij de nadruk op nationaal. Voor Mathijsen is het ook niet zozeer de vraag of de Costerfeesten nationaal of lokaal zijn. Ze gebruikt ze vooral om te kunnen vertellen dat geschiedenis in Nederland rond 1800 van het privé domein in het publieke domein kwam. De stroom aan nationale feesten zou daarvan een uiting zijn. De Costerherdenkingen gebruikt ze als *case study* om aan te tonen wat de randvoorwaarden voor een nationaal feest zijn. Daar is volgens haar namelijk niet alleen een materiële, maar ook een intellectuele infrastructuur voor nodig. De aanwezigheid van zo'n infrastructuur is de oorzaak van de ommekeer rond 1800. De infrastructuur bestaat ten eerste uit nationaliteitsbesef. Dat nationaliteitsbesef zou op zijn beurt alleen maar werken als het gelegitimeerd wordt met een beroep op het verleden. Verder moet er een landelijke pers zijn die nieuws, boeken en tijdschriften verspreidt. Ten derde moet er een culturele elite zijn, die het voortouw kan nemen om herdenkingen te organiseren en zich inzet voor het behoud van het verleden. Daarnaast moet er voldoende publiek zijn - 'massa' noemt ze dat - dat de geschiedenis kan waarderen. Volgens haar dient daarom de scholingsgraad op redelijk niveau te zijn. Over de Costerfeesten schrijft ze dan: 'die infrastructuur was er wel in 1823, maar nog niet in 1722 toen het eerste Costerstandbeeld onthuld werd voor een lokale elite. [...] Het verschil zit [...] in het nationale karakter van 1823, terwijl het eerder om lokale of regionale heldenverering ging.'³¹ Waar die immateriële infrastructuur zich precies bevond in Haarlem, maakt Mathijsen niet duidelijk. Bovendien sluiten die twee – nationaal karakter en lokale heldenverering – elkaar blijkbaar uit. Joep Leerssen onderschrijft het standpunt van Mathijsen. Ook hij ziet een ontwikkeling van lokaal naar nationaal. De prijsvraag die Lodewijk Napoleon uitschreef, maakte volgens hem van Coster een 'nationaal-Hollandse' aangelegenheid. Met de viering in 1823 was Coster Nederlands geworden, wat de herdenking een voortzetting maakte van een 'lokaal-Haarlemse' en later een Hollandse herinneringscultuur.³² Jochen Becker en Annemiek Ouwerkerk sluiten aan bij deze visie in hun artikel over afbeeldingen van Coster en schetsen eenzelfde ontwikkeling van lokaal naar nationaal.³³ Niek van Sas noemt de Costerherdenkingen in zijn *Metamorfose van Nederland* slechts terzijde, maar neemt daarbij wel een iets ander standpunt in. Volgens hem komt de verering van Coster voort uit

³⁰ Mathijsen, *Historiezucht*, 57-59.

³¹ Mathijsen, *Historiezucht*, 59-60.

³² Joep Leerssen, 'De Nederlandse natie', in: Ido de Haan, Paul den Hoed, Henk te Velde, *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 336.

³³ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 230.

‘lokaal patriottisme’, al is ‘plaatselijke heldenverering’ wel onderdeel van de ‘nationalistische monumentalisering’. ‘Lokaal patriottisme en nationaal gevoel vullen elkaar eerder aan dan dat ze op gespannen voet staan.’³⁴ Er is een verschil tussen deze interpretaties. In de eerste visie sluit het nationale het lokale uit, in de tweede visie kunnen ze naast elkaar bestaan. Doordat in deze scriptie de programma’s van de Costerherdenkingen meer gedetailleerd bestudeerd zijn, wordt helder hoe het lokale en het nationale zich tot elkaar verhouden. Aan de plaatsen die bezocht werden, de optochten en de straatversiering is bijvoorbeeld te zien hoe men de lokale ruimte gebruikte. Terwijl in de toespraken en gedichten tijdens dezelfde herdenking het nationale meer door kon klinken.

Dat de Costerfeesten in de historiografie vooral nationaal worden genoemd, is niet verwonderlijk. Het initiatief om feest te vieren wordt namelijk toegeschreven aan ‘de staat’, waarmee dan de nationale overheid bedoeld wordt. De herdenking uit 1823 is in de literatuur meestal verbonden aan het feit dat Nederland nauwelijks tien jaar een nieuwe politieke eenheid was, die een identiteit nodig had. Het Costerfeest uit 1823 zou daarvoor gebruikt zijn. Becker en Ouwerkerk zeggen dat de herdenking voortkwam uit ‘de behoefte van de jonge Nederlandse staat zich intellectueel te legitimeren’. De boekdrukkunst zou daarvoor uitermate geschikt zijn.³⁵ Mathijsen gaat er evenals Becker en Ouwerkerk vanuit dat de staat achter het feest in 1823 zat: ‘Zelfs de staat was er veel aan gelegen de eer van de uitvinding van de boekdrukkunst voor Nederland te reserveren.’ Ze verwijst dan vervolgens naar Lodewijk Napoleon, die in 1808 de Maatschappij der Wetenschappen een prijsvraag uit liet schrijven. De inzenders moesten bewijzen of de uitvinding in Haarlem gedaan was of niet.³⁶ Toen in 1816 uiteindelijk een bevredigend antwoord werd gegeven, had er inmiddels een machtswisseling plaatsgevonden. In de historiografie heerst het beeld dat de belangstelling van de staat voor Coster als natievormend middel doorschoof naar de nieuwe nationale overheid. Er is nog nooit concreet onderzocht wie het initiatief voor de viering nam. Daarom is in deze scriptie onderzocht wie op welk niveau de Costerherdenkingen initieerde en uitvoerde, zodat helder kan worden of het initiatief lokaal of nationaal was. Daarnaast is voor deze scriptie de rol van de middenstand, de stadsbewoners en de geschoolde arbeiders in de viering bestudeerd. Doordat het initiatief voor de Costerfeesten in de negentiende eeuw tot nu toe is toegeschreven aan de nationale overheid, zijn de initiatieven van de lagere standen onderbelicht gebleven. Terwijl zij wel een rol spelen in de vormgeving van de herdenking of in het verspreiden van het verhaal dat Coster de boekdrukkunst heeft uitgevonden. Deze scriptie heeft al met al het doel een beter inzicht in de identiteitsontwikkeling van steden aan het begin van de negentiende eeuw te verwerven door een gedetailleerde bestudering van de bronnen.

³⁴ Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005) 577-578.

³⁵ Becker en Ouwerkerk, ‘De eer des vaderlands te handhaven’, 234 en 235.

³⁶ Mathijsen, *Historiezucht*, 47.

H 1 Organistoren

Zoals in de inleiding duidelijk werd, waren de organisatoren van herdenkingen vaak leden van de (plaatselijke) elite. Dat gold ook voor de herdenkingen van Coster in Haarlem. De vraag is of de commissies die de Costerherdenkingen organiseerden een meer lokale of nationale oriëntatie hadden. Wie ze precies waren, wat ze met Coster hadden en waar ze elkaar van kenden, wordt hieronder uiteengezet.

1.1 De commissie in 1823

Het is onterecht om te denken dat de landelijke overheid of de staat de hand hadden in de herdenking van 1823. De staat stelde in de eerste decennia na de stichting van het Verenigd Koninkrijk in 1813 niet veel meer voor dan koning Willem I en een aantal raadgevers om hem heen. Dat hij niet de initiatiefnemer was van de Costerherdenking in 1823 wordt duidelijk uit het voornemen van de Haarlemse raad om de koning en zijn familie uit te nodigen voor het feest.³⁷ De koning deed verder ook niet veel moeite om het initiatief naar zich toe te trekken, zoals hij bijvoorbeeld wel het initiatief nam om Waterloodag te vieren. Het Haarlemse stadsbestuur nodigde de koning vooral uit omdat zijn komst het feest op zou luisteren. Willem I greep de herdenking desondanks niet aan om zichzelf of bijvoorbeeld vaderlandsliefde te promoten. Hij was namelijk afwezig bij de viering, omdat hij in het buitenland verkeerde. Een afgezant deelde tijdens het diner in 1823 mee dat de koning 2000 gulden en een 'afbeeldsel' van Coster voor in de raadszaal van Haarlem cadeau deed.³⁸ Het initiatief was dus geheel lokaal en Haarlems, wat ook blijkt uit het feit dat de gemeenteraad een commissie benoemde die louter door Haarlemmers bemand werd.

De commissie droeg de naam: 'tot het onderzoek naar het jaar van de uitvinding der boekdrukkunst en ter ontwerping van een plan voor de viering van het eeuwfeest'.³⁹ Het was namelijk niet duidelijk in welk jaar Coster zijn beroemde wandeling in de Haarlemmerhout maakte en letters uit een beukentak sneed. Jacobus Koning had die vraag proberen te beantwoorden, als onderdeel van de door Lodewijk Napoleon uitgeschreven prijsvraag uit 1808, maar was er niet helemaal uit gekomen. Tijdens het beleg van Haarlem in 1426 was de Haarlemmerhout omgehakt, dus Coster moest zijn uitvinding logischerwijze daarvoor gedaan hebben. De commissie kwam acht maanden later met een antwoord, waarin zij de ontdekking tussen 1420 en 1425 situeerde. Ze koos,

³⁷ Vincent Loosjes, *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster, van stadswegen gevierd te Haarlem, den 10 en 11 Julij 1823* (Haarlem 1824) 409.

³⁸ Loosjes, *Gedenkschriften*, 75.

³⁹ Loosjes, *Gedenkschriften*, 406.

heel pragmatisch, het jaartal dat daar precies tussenin zat. De herdenking zou plaatsvinden op 10 en 11 juli 1823.⁴⁰

De commissieleden, die vervolgens een plan voor de viering ontwierpen, hadden veel gemeen. Ze waren allen mannen op leeftijd, zo tussen de 40 en 70 jaar, en hadden allen enige band met Coster. Ze waren bijvoorbeeld aan hem verbonden via hun beroep als boekdrukker, of hun belangstelling voor letteren in het algemeen of ze hadden onderzoek gedaan naar Coster en de boekdrukkunst. Daarnaast behoorden ze tot de aanzienlijke Haarlemmers en hadden bijgevolg een vergelijkbare opleiding genoten. Mr. Jan baron van Styrum was de initiatiefnemer, hij had in de Haarlemse gemeenteraad het voorstel gedaan om een herdenking van Costers uitvinding te organiseren.⁴¹ Van Styrum kwam uit een Haarlemse regentenfamilie en had in de Franse tijd diverse bestuurlijke posities bekleed. Door Lodewijk Napoleon werd hij in de adelstand verheven. Koning Willem I nam dat over en gaf hem de titel baron.⁴² Tijdens de viering was hij behalve raadslid ook lid van de Provinciale Staten van Holland.⁴³ Omdat zijn voorgeslacht al eeuwen tot de elite van Haarlem behoorde, was het netwerk van Van Styrum in de eerste plaats lokaal. Hij kende andere leden van de commissie bijvoorbeeld van de Haarlemse vrijmetselaarloge Vicit Vim Virtus. Anderzijds was zijn netwerk ook boven-lokaal, doordat hij lid was van de Provinciale Staten.

Abraham de Vries, dominee van de doopsgezinde gemeente in Haarlem, werd in Amsterdam geboren en doorliep daar de Latijnse School, waaraan hij een levenslange vriendschap met de Leidse hoogleraar Nederlands Matthijs Siegenbeek overhield. Jaargenoten van hem waren Anton Reinhard Falck, die de secretaris was van het voorlopig bewind in 1813, en staatsrechtgeleerde Joan Melchior Kemper. De laatste trouwde met De Vries' oudste zus Christina.⁴⁴ Nadat De Vries in diverse gemeentes in het land predikant was geweest, nam hij in 1803 een beroep naar Haarlem aan. Hij kreeg diverse keren een professoraat in de letteren aangeboden, maar bedankte voor de eer. De Vries bleef predikant in Haarlem tot zijn emeritaat in 1838. Op basis van de hem omringende vrienden en het feit dat zijn ambt hem in allerlei plaatsen had gebracht, zou De Vries' netwerk in ieder geval boven-lokaal genoemd kunnen worden.

Na zijn emeritaat werd De Vries een echte Costeriaan – hij besteedde de rest van zijn leven aan het bewijzen dat Coster de enige uitvinder van de boekdrukkunst met afzonderlijk beweegbare letters was. De Vries hield er een indrukwekkende eigen bibliotheek op na, met daarin veel

⁴⁰ De Wolf, 'Haarlems roem moge eeuwig blinken', 101.

⁴¹ Loosjes, *Gedenkschriften*, 406.

⁴² www.parlement.com/id/vg09llwvi9z0/j_van_styrum, laatst geraadpleegd op 30-10-2013.

⁴³ <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium/app/personen/10995>, laatst geraadpleegd op 16-12-2013.

⁴⁴ Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1863. Geraadpleegd via http://www.dbnl.org/tekst/jaa002186301_01/jaa002186301_01_0018.php, laatst geraadpleegd op 30-10-2013.

'zeldzame' stukken die Haarlems gelijk zouden bewijzen. De Vries werd na zijn emeritaat in 1838 ook bibliothecaris van de stadsbibliotheek in Haarlem, waarvoor hij met geld van koning Willem I grote delen uit de nalatenschap van de inmiddels overleden prijswinnaar Jacobus Koning opkochte, wiens verzameling over de boekdrukkunst nog completer was. De Vries publiceerde veel, vooral ter verdediging van Coster. In 1841 schreef hij een reactie op Guichard uit Parijs, die beweerde dat de boekdrukkunst in Frankrijk uitgevonden was. De Vries' reactie werd door J.J.F. Noordziek in het Frans vertaald. Gelijktijdig verscheen ook een Duitse claim van A.E. Umbreit, die ook een repliek van De Vries kreeg. Noordziek leverde weer een vertaling in het Frans. De Vries was diplomatiek genoeg om in zulke polemieken niet alleen Coster te verdedigen, maar ook plaats in te ruimen voor andere groten in de geschiedenis van de boekdrukkunst. Noordziek vatte De Vries' mening later samen als: 'Coster invenit, Guttenberg polivit, Schöffer perfectit'.⁴⁵

De inzet van De Vries voor Coster werd gewaardeerd. In 1856 was hij weer betrokken bij de organisatie van de herdenking, waarvoor hij in diverse vormen werd bedankt. Tijdens een concert improviseerde de organist J. Bastiaans op het Müllerorgel in de Bavo-kerk een 'lauwerkrans' voor De Vries.⁴⁶ Hij ontving ook een onderscheiding voor zijn verdiensten, die de minister van Binnenlandse Zaken tussen de bedrijven door aan De Vries overhandigde. Later schreef hij daarover aan Noordziek dat deze: 'mij daarop met zoo veel betooning van hartelijkheid het Commandeurs lint om den hals hing, dat mij daarbij bijna de pruik van het hoofd dreigde te vallen'.⁴⁷ Ook de typografen toonden hun dankbaarheid aan A. de Vries. Tijdens hun optocht door de stad werd hij bij het pas onthulde monument omhangen met een lauwerkrans.⁴⁸ Ze lazen daarbij een gedicht aan hem voor, waarin hij vooral geprezen werd als verdediger van Haarlems eer.⁴⁹ In de historiografie zijn tot nu toe de nationalistische motieven van de elite onderzocht. De Vries is juist een voorbeeld van een elite-lid dat streed voor de lokale eer, wat opnieuw de lokale oriëntatie van de commissie in 1823 bevestigt.

1.2 Verzwagerd en bevriend

De samenstelling van de commissie in 1823 had iets informeels. De leden kenden elkaar omdat ze zich in dezelfde Haarlemse kringen bewogen, lid waren van dezelfde genootschappen in Haarlem en omdat ze bevriend of verzwagerd waren. Ze hadden dus een heel lokaal netwerk, wat de commissie ook lokaal maakte. Robert Hendrik Arntzenius, lid van de commissie, was bijvoorbeeld goed bevriend

⁴⁵ Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1863, 159-207 (citaat op 199). Geraadpleegd via http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002186301_01/_jaa002186301_01_0018.php, laatste keer op 30-10-2013.

⁴⁶ NHA, Archief van de commissie tot oprichting van een standbeeld voor Lourens Janszoon Coster (1845) 1847-1859 (1872), toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag volksfeesten, programma orgelconcert.

⁴⁷ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag feesten boekhandel, brief van A. de Vries aan J.J.F. Noordziek, 22 aug. 1856.

⁴⁸ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, brochure C. Mommaas, p. 16.

⁴⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, gedicht op witglanzend papier.

met De Vries. Arntzenius werd net als De Vries geboren in Amsterdam en bekleedde in de Bataafs-Franse tijd diverse bestuurlijke functies. In 1820 werd hij benoemd tot rijksadvocaat. In 1823 was hij gemeenteraadslid in Haarlem en Tweede Kamerlid. In zijn vrije tijd schreef hij gedichten.⁵⁰

Arntzenius kende ook een ander commissielid van nabij, namelijk Jan van Walré. Allebei waren ze actief lid van de Haarlemse vrijmetselaarsloge Vicit Vim Virtus, net als de eerder genoemde Jan van Styrum.⁵¹ Van Walré was net als Van Styrum geboren en getogen in Haarlem. Zijn vader was daar linnenkoopman. Nadat Van Walré de Latijnse School had doorlopen was hij boekhandelaar geworden. Zijn vader stierf in 1782, waarna zijn zoon Jan zich als toneelschrijver en dichter volledig wijdde aan de kunst. Van Walré richtte in Haarlem een toneelvereniging en het gezelschap Democriet op, waar hij zelf regelmatig zijn gedichten voordroeg. In die tijd was hij een gematigd patriot en nam hij zitting in de gemeenteraad. Hij genoot bekendheid als dichter. De feestcantate die in de Bavo uitgevoerd werd tijdens het Costerfeest in 1823 was dan ook van zijn hand.⁵²

Johannes Enschedé jr. was de schoonzoon van Jan van Walré.⁵³ Omdat hij gemeenteraadslid in Haarlem was, moet hij de raadsleden Van Styrum en Arntzenius ook persoonlijker gekend hebben. Enschedé studeerde rechten in Leiden en ging daarna in het bedrijf van zijn vader werken, waar hij zich hoofdzakelijk bezighield met leiding geven aan de *Opregte Haarlemsche Courant*.⁵⁴ Enschedé stamde namelijk uit een Haarlems geslacht, net als de commissieleden Van Walré en Van Styrum, met dat verschil dat zijn familie zich in 1823 al meer dan een eeuw bezighield met de boekdrukkunst. De boekdrukkers Izaak en Johannes Enschedé sr., de laatste was de opa van Johannes Enschedé jr., hadden in 1737 de *Opregte Haarlemsche Courant* overgenomen van de familie Casteleyn en waren daardoor tot stadsdrukkers benoemd. Tien jaar later kochten ze ook een lettergieterij. Voor Johannes Enschedé sr. was de hoge vlucht van zijn bedrijf een reden om onderzoek te doen naar de geschiedenis van Costers uitvinding. Enschedé sr. ging daarmee min of meer op zoek naar zijn eigen geschiedenis. Doordat hij net als Coster in Haarlem drukker was, stond hij in een lange traditie. Alle lof die hij Coster kon toezwaaien, was daarmee ook een bewijs van het belang van de traditie waarin hij stond. Hij was immers een directe opvolger van de uitvinder zelf.⁵⁵ Voor Enschedé sr. stond vast dat Coster de uitvinder van de boekdrukkunst was. Desondanks was hij er proefondervindelijk van overtuigd geraakt dat Coster nooit met houten letters een boek had gedrukt, alhoewel dat volgens

⁵⁰ Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse Letterkunde, geraadpleegd via http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_0126.php, laatste keer op 30-10-2013; <http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09llrbuwz2> (laatst geraadpleegd op 30-10-2013).

⁵¹ A.J. Hanou, 'Drift en deugd: Literatuur van vrijmetselaars in de loge Vicit Vim Virtus voor 1830', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Tom van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 27-46.

⁵² Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW), lemma Jan van Walré, deel 10, 1433.

⁵³ NNBW, lemma Johannes Enschedé (3), deel 4, 573.

⁵⁴ NNBW, lemma Johannes Enschedé (3), deel 4, 573.

⁵⁵ De Wolf, 'Haarlems roem moge eeuwig blinken', 82.

de overlevering wel het geval was. Enschedé sr. had letters ter grote van zijn vingertop uit hout gesneden en ze met een zaagje ‘zoo konstig, dat ik denk, dat de goeden Laurens Jansen geen zaagje zal gehad hebben, dat half zo goed was’ eraf gehaald. Het lukte niet zonder dat het hout ging splijten. Zo kwam hij tot de visie dat Coster zelf letters gegoten moest hebben.⁵⁶ Enschedé sr. vond en kocht in de achttiende eeuw diverse costeriana, waaronder de Donaten, die in 1823 werden tentoongesteld.⁵⁷ Enschedé jr.’s lidmaatschap van de commissie is het duidelijkste voorbeeld van iemand die zich bevond in de kern van de Haarlemse elite en die een band had met Coster via zijn beroep. Dat eerste maakt dat zijn aanwezigheid in de commissie de lokale oriëntatie daarvan mede bepaalde. Door de band met Coster via zijn beroep staat hij echter ook in een voornamelijk Hollandse traditie, wat wel blijkt uit de boekdrukkers(gezellen) die in 1823 in diverse Hollandse steden feesten organiseerden ter ere van Coster.

Adriaan van der Willigen was toneelschrijver en vooral kunstverzamelaar. Hij werd in 1766 geboren in Rotterdam. Toen hij op 3-jarige leeftijd wees werd, ging hij bij zijn tante in Haarlem wonen. Hij had een nogal wisselende loopbaan, die hem door heel Nederland en in het buitenland bracht. In 1805 streek hij weer in Haarlem neer, waar hij werd opgenomen in de hogere kringen. De rest van Van der Willigens leven stond in het teken van de letteren en de kunst. Net als Van Walré was hij lid van het dichtgezelschap Democriet, dus ook Van Willigen had een bekende onder de commissieleden. Daarnaast was hij lid van diverse organisaties op kunstgebied. Hij was bijvoorbeeld lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, wat betekent dat zijn netwerk groter was dan de Haarlemse gegoeden.⁵⁸

Cornelis de Koning Leenz. zag het levenslicht in Bloemendaal, maar vertrok toen hij volwassen was naar Haarlem. Hij was daar een belangrijk gezicht van het Nut. In zijn vrije tijd onderzocht hij de geschiedenis van zijn stad, wat in 1809 resulteerde in de vierdelige stadsgeschiedenis *Tafereel van Haarlem*. Ook was hij gelegenhedsdichter, zoals meer commissieleden.⁵⁹ Of hij de andere leden ook buiten de commissie kende, is niet duidelijk. Het is bijvoorbeeld aannemelijk dat sommige andere commissieleden ook betrokken waren bij het Nut, omdat de bestuursleden daarvan meestal afkomstig waren uit de plaatselijke elite. Maar daarvan heb ik geen bewijs kunnen vinden. Zijn streven om de geschiedenis van Haarlem te ontsluiten en zijn inzet voor de Haarlemse afdeling van het Nut maken hem in ieder geval een prototype van een elite-lid met een lokale focus.

⁵⁶ De Wolf, ‘Haarlems roem moge eeuwig blinken’, 86.

⁵⁷ De Wolf, ‘Haarlems roem moge eeuwig blinken’, 82; Donaten zijn schoolboekjes voor het allereerste onderwijs in het Latijn. Het heeft honderden jaren geduurd voordat Joh. Enschedé sr. deze Donaten ontdekte. Ze bleken een belangrijke schakel te zijn in de geschiedenis van de boekdrukkunst in Nederland.

⁵⁸ NNBW, lemma Adriaan van der Willigen, deel 10, 1216.

⁵⁹ NNBW, lemma Cornelis de Koning, deel 4, 851.

Bovenstaande analyse van het netwerk van de commissieleden laat vooral zien dat het lokale bestuur voor het Costerfeest uit 1823 het initiatief nam. Het plan kwam uit de gemeenteraad, de koning speelde daarbij alleen en in beperkte mate een financierende rol door 2000 gulden te schenken en later in de eeuw de aankoop van stukken voor de Haarlemse stadsbibliotheek te bekostigen. Dat de gift van de koning beperkt was, is te zien aan de 4000 gulden die de Haarlemse Teylers Stichting in 1823 schonk voor de viering. Deze stichting beheerde de erfenis van Pieter Teyler en gaf het geld aan de herdenking met het argument dat Teyler 'in de bevordering van [...] den roem van zijne geboortestad Haarlem zoo veel belang stelde'.⁶⁰ In 1856 gaf de stichting overigens weer een groot geldbedrag voor het volksfeest en het vuurwerk.⁶¹

Willem I's houding bij de Costerherdenking van 1823 doet denken aan de rol van de Duitse keizer die de viering van Sedantag stimuleerde noch afkeurde, al is de rol van koning Willem I dan nog wat stimulerender. Het zegt wel iets over de visie van de nationale overheid op de manier waarop nationale eenheid bereikt moest worden. Voor koning Willem I betekende dat toch vooral economische en bestuurlijke eenheid en niet zozeer culturele eenheid.⁶² Dat de koning vanaf het nationale niveau niet sturend optrad, zou een reden kunnen zijn dat de focus van de Costerherdenking in 1823 sterk lokaal of hooguit regionaal was.

Uit de beschrijving van de commissieleden blijkt dat de inner circle van de Haarlemse elite de herdenking organiseerde. De leden vormden een besloten en lokaal netwerk dat al in de Bataafs-Franse tijd bestond. Dat lokale blijkt uit het feit dat ze door binnen de Haarlemse elite te trouwen familie van elkaar waren geworden. Het wordt ook zichtbaar in het feit dat ze elkaar kenden uit de Haarlemse politiek en het genootschapsleven aldaar. Sommige commissieleden waren ook betrokken bij de lokale afdeling van nationale genootschappen als het Nut of de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde, maar dat heeft geen sporen van nationalisme achtergelaten in de herdenking van 1823. Het lijkt erop dat de commissieleden zich alleen bij het versturen van de uitnodigingen hebben laten inspireren door hun regionale netwerk. Zo was er bij de plechtigheid in de Bavo-kerk een afvaardiging van de Staten van Holland, waar Jan van Styrum gedeputeerde van was.⁶³ Ook nam M. Siegenbeek deel aan de optocht. In de eerste plaats omdat hij rector magnificus in Leiden was. Anderzijds was hij, zoals eerder vermeld, goed bevriend met het commissielid A. de Vries.⁶⁴

De commissieleden organiseerden niet alleen de herdenking, ze deden ook het uitvoerende werk zoals gedichten voor tijdens de ceremonie schrijven. In het volgende deel zal duidelijk worden

⁶⁰ Loosjes, *Gedenkschriften*, 25.

⁶¹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, stukken betreffende bijzondere feestelijkheden (tentoonstelling, optocht, huldeblijk, enz.) tijdens de Costerfeesten 1856, omslag bijzondere maatregelen.

⁶² Joep Leerssen, 'De Nederlandse natie'.

⁶³ Loosjes, *Gedenkschriften*, 41-42.

⁶⁴ Loosjes, *Gedenkschriften*, 46.

dat die poëzie vooral lokale trots ademde, waaruit voor nu geconcludeerd kan worden dat er een verband ligt tussen het lokale netwerk van de heren, het lokale uitnodigingsbeleid en de nadruk op de lokale trots in het herdenkingsprogramma.

1.3 De hoofdcommissie van 1856

In 1856 was het aantal mensen dat meewerkte aan de organisatie van de herdenking groter. In de eerste plaats was er een niet-Haarlemse hoofdcommissie die het werk startte. Het initiatief om een commissie op te richten stamde uit 1849. J.J.F. Noordziek deed toen een oproep aan het Nederlandse volk om in Haarlem voor Coster een metalen standbeeld neer te zetten. Noordziek was de secretaris van de hoofdcommissie. Hij zag het levenslicht in Amsterdam, maar doorliep de Latijnse School in Den Haag. Daarna werd hij privé-onderwijzer. Nadat zijn eerste pupil klaargestoomd was, ging hij werken bij de Koninklijke Bibliotheek waar hij opklom tot onderbibliothecaris. Kort daarop werd hij redacteur bij de *Nederlandsche Staatscourant*, waarna hij bij de stenografische dienst van de Tweede Kamer ging werken. Tijdens de Costerherdenking in 1856 was hij daar inmiddels directeur. Behalve dat was hij ook de bibliothecaris van de Tweede Kamer.⁶⁵ Uit de bewaard gebleven correspondentie blijkt dat Noordziek als secretaris de spil van de commissie vormde. Hij ontving de ideeën, overlegde met de eigenlijke voorzitter Metman en deelde daarna de orders uit. Ook stimuleerde hij de oprichting van commissies in diverse steden en bezocht persoonlijk hun vergaderingen om te overleggen.⁶⁶ Na afloop van het feest zette hij zich in voor een boek over 1856. Diverse oud-commissieleden schreef hij aan met de vraag of zij hun herinneringen wilden noteren.⁶⁷ Dat resulteerde in het *Gedenkboek der Costers-feesten van 15, 16 en 17 juli 1856*. De reden dat Noordziek al deze activiteiten ondernam, heeft hij zelf in zijn *Gedenkboek* genoteerd. Hij gunde de eer van de uitvinding van de boekdrukkunst niet aan Duitsland. Nederland moest volgens hem meer doen om die eer te handhaven. Het geschreven woord vond hij niet voldoende om iedere Nederlander daarvan te doordringen. Hij was ervan overtuigd dat een standbeeld Coster in ieders geheugen zou griffen. En, niet onbelangrijk, vreemdelingen zouden aan de voet van Costers standbeeld niet anders kunnen dan Nederlands eer erkennen.⁶⁸ Zijn motieven zijn dus nationaal, want het gaat hem om de eer van Nederland. Ze zijn ook pedagogisch omdat Noordziek met een standbeeld de voorbijgangers wilde onderwijzen. Voor negentiende-eeuwse begrippen is het niet uitzonderlijk dat een (groep) burger(s) een particulier initiatief onderneemt om een monument op te

⁶⁵ NNBW, lemma J.J.F. Noordziek, deel 4, 1033.

⁶⁶ NHA, correspondentie met de commissie Haarlem.

⁶⁷ NHA, correspondentie in de mappen 48 en 49.

⁶⁸ Zie o.a.: J.J.F. Noordziek, *Gedenkboek der Costers-feesten van 15, 16 en 17 juli 1856* (Haarlem 1858) 61.

richten. Het standbeeld voor Vondel uit 1867 was bijvoorbeeld ook een burgerinitiatief.⁶⁹ Het initiatief kwam in ieder geval van Noordziek en waarschijnlijk heeft hij in een vroeg stadium A. de Vries en A.D. Schinkel erbij betrokken. Er is dus ook voor het jaar 1856 geen reden om aan te nemen dat het idee om Coster te herdenken afkomstig was van de staat.

Samen met ds. A. de Vries en A.D. Schinkel vormde Noordziek in 1847 de hoofdcommissie die begon met het inzamelen van geld voor het standbeeld. Er werden door het land allerlei subcommissies opgezet, die vooral bedoeld waren om geld op te halen voor het bronzen standbeeld voor Coster dat op de Grote Markt zou moeten verrijzen. De hoofdcommissie trok aan de touwtjes, maar hield zich hoofdzakelijk met het standbeeld bezig. In Haarlem kwam ook een subcommissie, die weer opgedeeld werd in allerlei uitvoerende comités. Zij organiseerden alle kleinere en grotere festiviteiten rondom de onthulling van het standbeeld. Maar voordat het zover was, was ook de Haarlemse commissie belast met het zoeken van sponsors voor het monument. Toen eenmaal duidelijk was wanneer het metalen standbeeld klaar zou zijn, werd de commissie in 1856 uitgebreid met diverse personen. Op dat moment keek men wel breder dan het eigen netwerk. Voorzitter van de aangevulde commissie werd L. Metman. Metman was geboren in Waalwijk en doorliep in Gorinchem de Latijnse School. Daarna werd hij advocaat in Den Haag, waar hij later ook namens het kiesdistrict Gouda zitting nam in de Tweede Kamer.⁷⁰ Waarom hij in aanmerking kwam voor het voorzitterschap, is (mij) niet bekend.

De hoofdcommissie bevatte slechts twee Haarlemmers: de hiervoor beschreven A. de Vries en zijn zoon G. de Vries. Ondanks dat breder werd gekeken, had de samenstelling van de commissie nog steeds iets informeels. Het geval De Vries laat al zien dat het lidmaatschap binnen de familie bleef. Bovendien kenden A. de Vries en Noordziek elkaar al, zoals hiervoor bleek, doordat Noordziek een aantal publicaties van De Vries in het Frans had vertaald.

A.D. Schinkel was, zoals al duidelijk werd, vanaf het begin betrokken bij de hoofdcommissie. Mogelijk had dat te maken met zijn interesse voor de drukkunst – zoals dat ook bij sommige leden uit de commissie van 1823 het geval was. Schinkel was in Den Haag, tevens zijn geboorteplaats, al vroeg in dienst bij een drukker, wiens bedrijf hij overnam. In 1845 deed hij de zaak van de hand en verdiepte zich in de geschiedenis van de boekdrukkunst. Daarnaast legde hij een indrukwekkende bibliotheek en kunstverzameling aan. Hij publiceerde niet veel, wat van hem verscheen ging of over Coster en de boekdrukkunst of over Constantijn Huygens, van wie hij ook diverse handschriften in zijn bibliotheek had. Net als De Vries en Noordziek was hij een echte Costeriaan – met zijn onderzoek

⁶⁹ J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland: cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990).

⁷⁰ NNBW, lemma L. Metman, deel 4, 975.

wilde hij bewijzen dat Coster de boekdrukkunst met losse letters had uitgevonden.⁷¹ Het zou ook kunnen zijn dat Schinkel bevriend was met Noordziek en daarom werd gevraagd voor de hoofdcommissie van 1856. Schinkel begon zijn brieven vaak met 'Amice!' en had een vrij informele toon.⁷² De Vries klonk in zijn correspondentie met Noordziek ondanks de jarenlange samenwerking een stuk formeler. Schinkel woonde ook in dezelfde plaats als Noordziek, Den Haag, en heeft daar mogelijk onderdeel uitgemaakt van hetzelfde netwerk. Dat zou ook de informelere toon tussen de twee kunnen verklaren.

Jacob Geel werd in Amsterdam geboren, waar hij ook naar de Latijnse School ging. D.J. van Lennep raakte daar overtuigd van Geels talent en maakte het mogelijk dat hij naar het atheneum kon gaan. De vader van Geel had een kostschool die niet floreerde, waarna hij een glazenhandel begon. Geel zelf steeg hoger op de maatschappelijke ladder. Eerst was hij privéonderwijzer, daarna werd hij bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek in Leiden, waar hij ook woonde. Daarnaast was hij een nationaal bekend klassiek filoloog en publicist. Van zijn hand verscheen veel proza, onder andere het bekende *Gesprek op den Drachenfels* en wat poëzie. Ook verzorgde hij veel lezingen, vooral over de klassieken.⁷³ Tijdens het Costerfeest behoorde hij tot de oudere commissieleden.

G. de Vries Azn was geboren en getogen in Haarlem. Hij studeerde rechten en letteren in Leiden, waar hij mogelijk Geel al eens ontmoet had. Die was namelijk bekend en geliefd onder studenten.⁷⁴ G. de Vries promoveerde zowel in de rechten als de letteren en vestigde zich als advocaat in Haarlem. Tijdens de viering in 1856 was hij lid van de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland.⁷⁵ Van het commissielid D.D. Böhler is weinig bekend. Hij werd geboren in Amsterdam en was lid van de KNAW, wat betekent dat hij wetenschapper moet zijn geweest.⁷⁶

In 1856 was de viering vooral een burgerinitiatief van buiten Haarlem. Noordzieks niet aflatende inzet was de motor achter de oprichting van het standbeeld. In Haarlem was men, in ieder geval volgens Noordziek, niet zo enthousiast voor een nieuwe Costerfeest. In 1847 had hij A. de Vries al drie keer geschreven zonder een antwoord te krijgen en daarover maakte hij zich behoorlijk kwaad.⁷⁷ Toen er meer geld ingezameld was en het dus zekerder werd dat het standbeeld er zou komen, werd men in Haarlem enthousiaster. Dit voorval wijst wel aan dat het initiatief in de eerste instantie niet lokaal (of Haarlems) was. Desondanks is het wat voorbarig om Noordzieks initiatief nationaal te

⁷¹ NNBW, lemma A.D. Schinkel, deel 3, 1140.

⁷² NHA, correspondentie in de map 48.

⁷³ NNBW, lemma J. Geel, deel 4, 634.

⁷⁴ NNBW, lemma J. Geel, deel 4, 635.

⁷⁵ NNBW, lemma G. de Vries Azn., deel 9, 1255.

⁷⁶ Biografischportaal.nl

⁷⁷ NHA, toegangsnr. 3119, Archief van de commissie tot oprichting van een standbeeld voor Lourens Janszoon Coster (1845) 1847-1859 (1872), inv. nr. 37, ingekomen stukken en minuten van verzonden stukken van de Haarlemse commissie, 1847-1856. Brief van Noordziek aan A.C. Kruseman, 15 nov. 1847,

noemen. De meeste leden waren afkomstig uit steden in Noord- en Zuid-Holland: Den Haag, Leiden en Haarlem. Daaruit blijkt wel dat de spreiding binnen Holland niet groot was. Het initiatief is daarmee in ieder geval als 'Hollands' of regionaal te karakteriseren en niet als 'nationaal'. Omdat de samenstelling van de commissie deels informeel lijkt te hebben plaatsgevonden, is de kans aanwezig dat de viering niet nationaal is geworden, omdat het netwerk van de commissieleden ook niet nationaal, maar Hollands was.

1.4 De Haarlemse commissie

De organisatie van het Costerfeest in 1856 vergde meer mankracht dan het feest in 1823. Het was grootser en er werden meer bezoekers verwacht. Behalve de landelijke hoofdcommissie, waren er ook subcommissies opgericht in de steden: 's Hertogenbosch, Den Haag, Rotterdam, Leiden, Schiedam, Schoonhoven, Gouda, Woerden, Amsterdam, Zaandam, Utrecht, Leeuwarden, Zwolle, Deventer, Enschede, Kampen, Almelo, Oldenzaal, Steenwijk, Hasselt, Groningen en Maastricht.⁷⁸ De subcommissies waren verspreid over acht provincies, met een concentratie in Holland en – bijzonder genoeg- in Overijssel. De taak van de subcommissies was om geld in te zamelen voor het metalen standbeeld dat in Haarlem zou moeten komen staan.

Haarlem zelf had ook een subcommissie, die een belangrijke rol speelde in de uitvoering van de plannen van de hoofdcommissie. Vanuit de Haarlemse commissie werden weer subcommissies gevormd rondom de programmaonderdelen. L.P. Zocher bijvoorbeeld, Haarlemmer en tuinarchitect, zat in de commissie voor het huldeblijk en in de commissie voor het bloemfeest. Voor het feest in 1823 had zijn vader overigens het monument in de Haarlemmerhout ontworpen, waarvan J.J.F. Noordziek in 1847 zei dat het niet langer voldeed. Doordat Noordziek het initiatief had genomen, was de herdenking in 1856 boven-lokaal. Maar doordat de uiteindelijke uitvoering in de handen van de Haarlemse commissie lag, had de lokale elite nog steeds grote invloed op de herdenking. Het huldeblijk was bijvoorbeeld sterk lokaal georiënteerd, net als het monument van 1823 in de Haarlemmerhout. In de symboliek lag de nadruk op het feit dat in Haarlem (en nergens anders) de boekdrukkunst werd uitgevonden.

Toch had de Haarlemse commissie ook een nationale kant. Noordzieks argumentatie waarom er een nieuw beeld moest komen, werd door de commissie overgenomen. In een circulaire uit 1847 beweerde de Haarlemse commissie dat Duitsland 'najibverig' was, want 'het had Hollands regt betwist'. Gelukkig had ds. De Vries met zijn onderzoek kunnen aantonen dat de uitvinding van boekdrukkunst wel in 'Holland' had plaatsgevonden en dat moest gehandhaafd worden 'tegen elke natie'. Bovendien moest Coster op 'waardiger wijze' herdacht worden dan tot nu toe. Dat betekende

⁷⁸ J.J.F. Noordziek, *Gedenkboek der Costersfeesten*, 71-72.

concreet dat hij een indrukwekkender standbeeld moest krijgen. Het standbeeld uit de hortus medicus voldeed niet meer aan de eisen. Datzelfde gold voor het monument in de Haarlemmerhout, al werd dat in 1856 nog wel het centrale punt in de herdenking. Omdat ook in Engeland voor Caxton een standbeeld was opgericht en in Duitsland een beeld voor Gutenberg, moest Nederland 'in zijn midden aan landgenoot en vreemdeling een waardig gedenkteeken wijzen, 't welk de herinnering opwekt, dat, bij al onzen vaderlandschen roem, ook het middel ter nieuwere beschaving van onze natie uitging.'⁷⁹ Hier was geen sprake meer van twee concurrerende steden, Maintz en Haarlem, maar van competitieve naties. De Haarlemse commissie had in 1856 dus twee gezichten, één lokaal en één nationaal.

A.C. Kruseman, ook lid van de Haarlemse commissie, droeg als secretaris daarvan in belangrijke mate bij aan de uitvoering van het feest. Hij was een toonaangevende Haarlemse uitgever en Costeriaan, dat laatste deels uit overtuiging en deels omdat zijn Haarlemse vrienden het ook waren. Bovendien vond hij dat het de taak van een vooraanstaand uitgever was om het culturele belang van zijn land in het oog te houden.⁸⁰ Die combinatie leidde ertoe dat hij diverse boeken van A. de Vries en J.J.F. Noordziek over Coster uitgaf. De opbrengst was bestemd voor het standbeeld. Kruseman was vanaf 1847 betrokken bij de plannen als fondsenwerver. Eenvoudig was het niet om genoeg sponsors te vinden. Kruseman had er vooral een zware taak aan om de bevolking van Haarlem te enthousiasmeren. Hij hoopte 2000 gulden op te halen in de stad, maar de teller bleef steken op 1850. Vervolgens stelde Kruseman een lijst op met vermogende Haarlemmers en schreef hen persoonlijk aan. Het mocht niet baten. Tussen 1849 en 1854 verrichtte de commissie geen werkzaamheden.⁸¹ Daarna kwam uit andere delen van het land het resterende geld redelijk vlug bijeen en kon het feest verder georganiseerd worden. Kruseman kreeg vervolgens de verantwoordelijkheid voor het organiseren van een typografische tentoonstelling. Net als in 1823 bevatte de tentoonstelling behalve allerlei werken over de boekdrukkunst ook costeriana – snippers papier die door Coster bedrukt zouden zijn. Vanaf 1878 wijdde Kruseman zijn leven aan het onderzoek doen naar de geschiedenis van zijn vak. Van zijn hand verschenen diverse publicaties over de boekdrukkunst.⁸² Helaas was A.C. van der Linde hem toen al voor geweest met een artikelenserie in de *Nederlandsche Spectator*, waarin hij Haarlems trots op Coster van tafel veegde en Gutenberg aanwees als de uitvinder. De positie van Kruseman was desondanks vergelijkbaar met die van Joh. Enschedé jr., die in 1856 overigens ook in de Haarlemse subcommissie zat. Door onderzoek te doen

⁷⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, circulaire Haarlemse commissie, augustus 1847.

⁸⁰ Micky Cornelissen, "'O nageslacht van Coster, wat slaat ge uw voorvader in 't aangezicht!': A.C. Kruseman en de Costers-feesten van 1856', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Tom van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 129-138, aldaar 131.

⁸¹ Cornelissen, 'O nageslacht van Coster', 131-134.

⁸² NNBW, lemma A.C. Kruseman, deel 2, 730.

naar de wortels van zijn eigen vak, plaatste Kruseman zichzelf in de lijn van Coster. Hij was dan wel geen drukker, maar voelde zich dusdanig verwant met hem dat hij Costers eer verdedigde als was het zijn eigen eer.

Bij een vergelijking van de commissies in 1823 en 1856 wordt duidelijk dat de laatste herdenking nationaler was. Was het Costerfeest van 1823 nog van lokale oorsprong, het feest van 1856 was een boven-lokaal burgerinitiatief. Noordziek was de drijvende kracht achter de herdenking, zijn motivatie daarvoor was nationaal. Door een standbeeld op te richten als reactie op Duitsland en Engeland, stimuleerde hij de competities tussen naties. Desondanks was de uitvoering van het herdenkingsplan grotendeels in handen van de plaatselijke Haarlemse commissie. Die commissie sloot wel aan bij het nationale vertoog van Noordziek, maar liet niet na lokale aspecten in het programma aan te brengen. Bovendien waren de leden van de hoofdcommissie uit Holland afkomstig. De regionale focus van de Costerherdenking uit 1823 werd in dat opzicht tijdens de latere herdenking niet doorbroken. Ook waren de commissieleden nog steeds vooraanstaande personen in de letteren of het boekdrukkersvak, wat dus betekent dat de Costerherdenkingen deels voor ingewijden bleven.

H 2 – Costers wieg en bakermat

Laurens Janszoon Coster heeft nooit bestaan. Althans niet de Coster die negentiende-eeuwse Haarlemmers voor ogen hadden. Die was ontstaan uit onderzoek dat vooral het doel had om hem als de uitvinder van de boekdrukkunst aan te wijzen. Hij was een samensmelting van twee personen, wat hem bijna een eeuw liet leven.⁸³ Jacobus Koning, winnaar van de prijs van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, had een Haarlemse schepen en een drukker met vergelijkbare namen in één persoon verenigd. Dat moest wel, want anders kon Coster de boekdrukkunst niet eerder uitgevonden hebben dan de drukker Johannes Gutenberg, waarvan bekend was dat hij rond 1450 werkte als drukker en in 1455 zijn Gutenbergbijbel voltooide.⁸⁴ De Costerverering had veel oudere wortels dan de herdenkingen in de negentiende eeuw. Om helder te krijgen wat de verhouding is tussen het lokale en het nationale, is het belangrijk om deze oudere wortels te kennen. Het vereren van Coster was namelijk in Haarlem vanaf het begin verbonden aan lokale trots.

2.1 Opgaan

De geruchten dat in Haarlem de boekdrukkunst was uitgevonden begonnen met de getuigenis van Ulrich Zell in een kroniek met de titel *Die Cronica vander hilliger Stat van Coellen*. Zell was boekdrukker in Keulen en zei in 1499: 'Hoewel de kunst zoals die nu gangbaar is, in Mainz is uitgevonden, is de eerste voorloper uitgevonden in Holland en gebruikt voor het drukken van Donaten die daar zelfs al vroeger gedrukt werden.'⁸⁵ Onafhankelijk daarvan bleek in Haarlem ook een overlevering te bestaan die iets vergelijkbaars bevatte. Dat kwam aan het licht toen in 1560 het plan werd opgevat om een drukkerij te vestigen in Haarlem. De drukkerij werd ingewijd met een vertaling van Cicero's *De Officiis* door Dirck Volckertszoon Coornhert. In zijn opdracht aan het stadsbestuur schreef Coornhert dat in Haarlem de boekdrukkunst was uitgevonden, zij het in primitieve vorm.⁸⁶ Uit de beschrijving van Coornhert blijkt dat hij bekend was met het verhaal dat de uitvinding in Mainz was gedaan. De boekdrukkunst is in Haarlem uitgevonden en in Mainz verbeterd, stelde Coornhert. Een stelling die bleef doorklinken tot in de negentiende eeuw. Het verhaal was dat een ontrouwe knecht zijn meester het geheim van de boekdrukkunst had ontfutseld en daarmee naar Mainz was

⁸³ Ernst Braches, 'Ten geleide', in: Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988).

⁸⁴ Lotte Hellinga-Querido, 'Drukkers en geleerden: overleveringen over de uitvinding van de boekdrukkunst', in: Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988) 9-80.

⁸⁵ Hellinga-Querido, 'Drukkers en geleerden', 28-29.

⁸⁶ Hellinga-Querido, 'Drukkers en geleerden', 29-30.

gevlucht.⁸⁷ Volgens Lotte Hellinga rinkelen op de achtergrond van Coornherts beschrijving de 1000 karolusguldens die de drukkerij renteloos mocht lenen van het stadsbestuur. Het toeschrijven van de uitvinding aan Haarlem zorgde niet alleen voor een historische legitimatie van de nieuwe drukkerij, maar moest ook het stadsbestuur paaien.⁸⁸

Hadrianus Junius was de eerste die in zijn *Batavia* de uitvinding in Haarlem uitgebreid beschreef en de naam van Coster noemde. Junius benaderde in 1565 prins Willem van Oranje met het verzoek om financiële steun voor het schrijven van een officiële geschiedenis van het gewest Holland. Twee jaar daarvoor had Junius zich in Haarlem gevestigd als rector van de Latijnse School en als arts. Zijn verzoek aan de prins en zijn lobby via invloedrijke vrienden leidden in 1566 tot de aanstelling van Junius door de Staten van Holland als bezoldigd landsgeschiedschrijver. De Staten hadden een politiek belang bij het opschrijven van de geschiedenis van hun gewest, omdat ze in conflict waren met Maria van Bourgondië over het recht van de Staten om op eigen gezag bijeen te komen. Junius' geschiedenis moest de historische betekenis van het gewest bewijzen. Door de snel veranderende omstandigheden besloten de Staten, nadat het eerste deel af was, slechts een kleine vergoeding aan Junius te zenden en het niet uit te geven. Daarom is zijn geschiedschrijving van het gewest pas na zijn dood in 1588 gepubliceerd. Het vierhonderd bladzijden tellende document bevat vijf pagina's over de uitvinding van de boekdrukkunst.⁸⁹

Joost Robbe heeft onderzoek gedaan naar het retorische aspect in Junius' *Batavia*. Hij stelt dat Junius het verhaal van het ontstaan van de boekdrukkunst bewust heeft gemythologiseerd door er een klassieke pleitrede van te maken. Daarbij daagde hij Haarlem en Mainz als het ware voor de rechtbank en verdedigde hij dat in Haarlem, door Laurens Janszoon Coster de boekdrukkunst was uitgevonden. Om aan alle onderdelen van de pleitrede te voldoen, moest Junius het een en ander invullen. Hij koos ervoor om Coster in de Haarlemmerhout te laten wandelen. Het bos schetst hij als een bijna heilige plaats, waar men op afgelegen paden beter in staat was de muzen te ontmoeten. Hij verwijst daarmee naar de held Cadmos uit de klassieken die volgens de mythologie het schrift naar Griekenland bracht. Coster begon uit beukenschors staafjes met letters te snijden, die hij als stempels gebruikte om op papier een paar regeltjes af te drukken. Zijn kleinkinderen gebruikten het volgens Junius als speelgoed. Coster ontwikkelde een nieuw soort inkt, die dikker en kleveriger was. Vervolgens drukte hij met houtblokken waarop hij letters en figuren uitsneed. Een daarvan zou de *Spiegel onser behoudenis* zijn. Later verving Coster de houten letters door lood en vervolgens door tin, omdat dat geschikter materiaal was. Uit de restanten daarvan werden wijnkannen gegoten, die tot in Junius' tijd nog te zien zouden zijn geweest in zijn huis in Haarlem. Costers bedrijf breidde

⁸⁷ Joost Robbe, 'De literaire aspecten van de Costerlegende: mythologie in de vorm van een klassieke pleitrede', *Internationale Neerlandistiek* 48 (2010) 3, 17-29, aldaar 18.

⁸⁸ Hellinga-Querido, 'Drukkers en geleerden', 29-30.

⁸⁹ Hellinga-Querido, 'Drukkers en geleerden', 37-38.

uit en hij moest knechten aannemen. Toen ging het mis. Een van zijn werknemers ging er tijdens Kerstnacht met de uitvinding vandoor, waarbij hij ook een deel van de lettervoorraad en gereedschappen meenam. Via Amsterdam trok hij naar Keulen en Mainz, alwaar hij met Costers lettertype aan het boekdrukken sloeg. Als bron noemt Junius mannen met eerbiedwaardige grijze lokken en zijn eigen leermeester Nicolaes Gael, die de ooggetuige Cornelis de Boekbinder gekend zou hebben. Vooral in zulke details zit het mythische aspect. Junius laat Coster opzettelijk gedichtjes drukken voor zijn kinderen en hem uit een beschaafde familie komen, zodat hij op die manier de dief die er met Costers uitvinding vandoor ging nog slechter kan wegzetten. Daarom laat hij de dief de uitvinding ook stelen in de Kerstnacht. Iedereen zit dan in de kerk, behalve de goddeloze dief. In de negentiende eeuw werden deze details als feitelijkheden opgevat. Alle latere onderzoeken naar Coster steunden zwaar op Junius' *Batavia*. Wat dus betekent dat als Junius' beschrijving niet klopt, hun bouwwerk instort.⁹⁰

In 1628 verscheen Pieter Scriverius' *Laure-crans voor Laurens Coster van Haerlem*. Scriverius was in Haarlem geboren en opgegroeid, maar later vertrokken naar Leiden. Daar besteedde hij zijn dagen aan het schrijven van literaire en historische teksten. Zijn *Laure-crans* is een geschiedschrijving van Haarlem met daarin een uitgebreid onderzoek naar de geschiedenis van de boekdrukkunst in Europa. Scriverius zocht voor ieder land naarstig naar de eerste druk aldaar en kwam vervolgens tot de conclusie dat nergens anders dan in Nederland in 1440 al gedrukt werd. Uiteindelijk situeert hij de uitvinding rond 1430, zo'n acht jaar later dan de Haarlemse commissie in 1822 deed. Het verhaal over Coster wordt in Scriverius *Laure-crans* voor het eerst ook verbeeld. Op een prent van Costers drukkerij hangt een boslandschap aan de muur, wat een verwijzing is naar de Haarlemmerhout. Ook blijkt er een portret overgeleverd van Coster, dat Jan van de Velde gegraveerd heeft naar een borstbeeld, ontworpen door Jan van Campen. Het portret was gefingeerd, maar ging al snel een eigen leven leiden. Coster had nu een gezicht en dat maakte het afbeelden van hem, op papier of in steen, een stuk eenvoudiger.⁹¹ Dat gebeurde dan ook. Twee jaar na de publicatie van de *Laure-crans* vulde Pieter Jansz. Saenredam het borstbeeld van Coster aan tot een volledig mens. Hij maakte daarbij ook een start met de symboliek rondom Coster. Een boomstam verwees naar de Haarlemmerhout, een letter in zijn hand verwees naar de uitvinding. Op de achtergrond beeldde Saenredam de stad Haarlem af, een verwijzing naar de stedenlof.⁹²

⁹⁰ Robbe, 'De literaire aspecten van de Costerlegende', 19-22.

⁹¹ Hellinga-Querido, 'Drukkers en geleerden', 44-45.

⁹² Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 236.

2.2 Blinken en verzinken

Gedurende de achttiende eeuw groeide de belangstelling voor Coster. In 1722 werd een standbeeld voor hem opgericht in de hortus medicus, de medische kruidentuin behorend bij het Haarlemse Collegium Medicum. In deze tuin werd ook een aantal bustes van geleerden opgenomen. Niet alleen de medische wetenschap kreeg een plaats in de eregalerij, maar men nam ook zestien beelden van kunstliefhebbers op. Coster kreeg een beeld ten voeten uit, staande op een achthoek met decoraties. Hij droeg, zoals ook op de prenten in Scriverius' *Laure-crans*, een letter in zijn ene hand. Op de voet van het standbeeld was de Haarlemmerhout afgebeeld. Het idee voor de beeldentuin ontstond al aan het einde van de zeventiende eeuw, maar door het vroegtijdig verscheiden van ontwerper en Haarlemmer Romeyn de Hooghe kwam het beeld van Coster een paar jaar voor de eerste viering van het derde eeuwfeest pas klaar.⁹³ Wanneer precies het eeuwfeest gevierd moest worden, was onduidelijk. In 1728 verscheen er gelegenheidspoëzie in Haarlem omdat Scriverius rond dat jaar de uitvinding situeerde. Omdat Junius het jaar 1440 had genoemd, deed men in 1740 te Haarlem het eeuwfeest nog eens over. Er verscheen een gedenkbundel en er werden penningen geslagen, die overigens beide jaartallen vermeldden. De echte Costerfeesten, inclusief plechtigheid en optocht, kwamen pas in de negentiende eeuw van de grond.⁹⁴ Ook in de achttiende eeuw betwistten buitenlandse steden Haarlems claim op de uitvinding van boekdrukkunst. Naar aanleiding van het eeuwfeest in 1740 ontstond er discussie tussen Haarlemse en buitenlandse geschiedschrijvers.⁹⁵

Het bleef daarna ongeveer een halve eeuw stil rond Coster. In 1793 deed de Haarlemse (toneel)schrijver en dichter Adriaan Loosjes in zijn dichtwerk *Het Hout of Boschgedachten* een voorstel om in de Haarlemmerhout een standbeeld voor Coster op te richten. Loosjes vergeleek Coster met andere helden van het vaderland, zoals Boerhaave en Vondel.⁹⁶ Het vereren van een eigen lokale held omdat andere steden dat ook deden, was geen ongebruikelijke motivatie in de Costertraditie. In de dichtbundel die verscheen bij oprichting van het standbeeld in de medische kruidentuin werd Coster vergeleken met Erasmus, die in Rotterdam een standbeeld had gekregen. In 1801 werd het beeld uit de medische kruidentuin op de Haarlemse Grote Markt gezet. Costers uitvinding was voor de hele mensheid van belang, dus moest zijn beeltenis voor iedereen zichtbaar zijn.⁹⁷

Niet alleen een Haarlemse dichter als Loosjes besteedde aandacht aan Coster. De dichter Jan Frederik Helmers' bezong hem uitgebreid in zijn werk *De Hollandsche Natie* van 1804. Helmers' toon was nationalistischer dan Loosjes' beschrijving. Helmers noemt niet Haarlem, maar Nederland de

⁹³ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 237-238.

⁹⁴ De Wolf, 'Haarlems roem moge eeuwig blinken', 82.

⁹⁵ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 247.

⁹⁶ Adriaan Loosjes, *Het Hout of Boschgedachten in zes bespiegelingen* (Haarlem 1793) 114-116.

⁹⁷ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 240 en 246.

plaats waar de boekdrukkunst is uitgevonden. Net zoals Noordziek, de secretaris van de hoofdcommissie in 1856, vergeleek Helmers Nederland met andere naties. Wat Coster voor Nederland was, waren de Alpen voor Zwitserland. Al vielen de Alpen eigenlijk nog in het niet bij Coster.⁹⁸ Helmers tilde met zijn vergelijking tussen naties de Costerverering naar het nationale niveau. Anderzijds bezong hij in een ander gedicht de Haarlemmerhout als de plaats waar de drukkunst is uitgevonden. Het bos noemt hij heilig omdat Coster daar zijn ingeving kreeg en de mensheid daardoor kennis en verlichting.⁹⁹ Met zijn ode aan de Haarlemmerhout staat Helmers in een traditie van stedenlof. Ook Junius, Scriverius, Amptzig, Loosjes en later Tollens lieten zich zo uit over deze typische Haarlemse plaats. In Helmers werk zitten dus twee componenten: enerzijds nationalisme, anderzijds de verering van een plaats die vooral in de lokale stedenlof veel aandacht heeft gekregen.

In 1808 schreef de Koninklijke Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem op last van haar voorzitter koning Lodewijk Napoleon een prijsvraag uit, die luidde:

Kan het aan Haarlem met eenigen grond betwist worden, dat de kunst, om met enkele verplaatsbare letters te drukken, aldaar voor 1440 door Laurens Koster is uitgedacht, - en is niet deze kunst van daar naar Mayntz overgebracht en aldaar verbeterd door letters, van tin gegoten, voor de houten letters in plaats te stellen?¹⁰⁰

In deze vraag worden Haarlem en Mainz tegenover elkaar gezet en niet Nederland tegenover Duitsland. In de inleiding van deze scriptie kwam naar voren dat de aanwezigheid van een 'ander' bepalend is voor de definitie van de eigen identiteit. Omdat in Mainz ook een herdenkingstraditie bestond, maar dan van Gutenberg, schiep dat voor Haarlem de mogelijkheid om zich af te zetten en de eigen eer te verdedigen.¹⁰¹ De prijsvraag van Lodewijk Napoleon stimuleerde deze gang van zaken en het is veelzeggend dat de oprichting van het standbeeld in 1856 nog steeds voortkwam uit dezelfde concurrentiegevoelens.

Het jaar 1810 bracht drie inzendingen, maar ze werden afgewezen. De Maatschappij schreef de vraag opnieuw uit en verhoogde de prijs. In 1816 kwam het verlossende antwoord, geschreven door Jacobus Koning, getiteld *Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding, verbetering en volmaking der boekdrukkunst*.¹⁰² Zoals eerder al duidelijk werd, deden de Haarlemmers Joh. Enschedé sr., A. de Vries en A.C. Kruseman ook onderzoek naar Coster en de boekdrukkunst. Naast

⁹⁸ Jan Frederik Helmers, *De Hollandsche Natie in zes zangen* (Amsterdam 1812) 155.

⁹⁹ Jan Frederik Helmers, 'De Haarlemmerhout', in: idem, *Nagelaten geschriften*, 50.

¹⁰⁰ Loosjes, *Gedenkschriften*, 6.

¹⁰¹ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 240-244.

¹⁰² Loosjes, *Gedenkschriften*, 6-7.

hen zijn er ook anderen geweest, zoals C. Meerman en J. Scheltema, die over Coster publiceerden. Aan deze stoet van 'Costerianen' kwam een einde toen de geboren Haarlemmer, theoloog, mislukt afscheiden predikant en filosoof A. van der Linde in 1869 een serie artikelen schreef in de *Nederlandsche Spectator*. Daarin nam hij het op voor Gutenberg en Mainz en maakte hij korte metten met alle 'bewijzen' voor Coster.¹⁰³ Maar voor het zover was, volgden twee trotse herdenkingen van Coster. De redes, gedichten, toneelstukken, bezoeken aan historische plaatsen en de *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst* van Vincent Loosjes laten zien dat de stedentrots in 1823 niet verdwenen was.

2.3 Plechtigheid in de Bavo

In 1823 hadden twee bovenlokale genootschappen hun vergaderingen verzet naar de week dat de feesten plaatsvonden. Het betrof de jaarvergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.¹⁰⁴ De eerste maatschappij had een Haarlemse afdeling die in 1789, vijf jaar na de landelijke oprichting, begonnen was door de dichter A.P. Loosjes en zijn zwager.¹⁰⁵ Ook de Staten van Holland vergaderden in die week van juli, waardoor belangrijke figuren uit de provincie aanwezig waren in Haarlem omdat Haarlem (samen met Den Haag) de stad was waar de Staten zetelden.¹⁰⁶ Behalve dat waren er ook veel genodigden. Zij kregen een speciale plaats tijdens het dagprogramma - de plechtigheid in de Bavo-kerk gevolgd door de onthulling van een monument voor Coster in de Haarlemmerhout. Nadat de genodigden vroeg in de morgen ontvangen waren op het stadhuis, schreden ze in een stoet naar de Bavo. Voorop liep de commissie, met daarachter de burgemeester en een aantal leden van de gemeenteraad. Zij werden weer gevolgd door de sprekers van die morgen. Vervolgens kwam er een bont gezelschap aan hoogwaardigheidsbekleders: een afvaardiging van professoren en studenten van de Leidse universiteit, vertegenwoordigers van het Amsterdamse atheneum, hoofdofficieren van het plaatselijke garnizoen en de schutterij, leden uit de gemeenteraad van Leiden, Amsterdam en Alkmaar. Vooral ook veel belangrijke Haarlemmers, zoals afvaardigingen van genootschappen en stichtingen, schooldirecteuren en predikanten.¹⁰⁷ De genodigden waren dus afkomstig uit de hogere kringen van Hollandse steden als Haarlem, Leiden, Amsterdam en Alkmaar. Dat maakte de herdenking in dat opzicht regionaal en niet nationaal.

¹⁰³ NNBW, lemma Antonius van der Linde, deel 10, 516.

¹⁰⁴ Loosjes, *Gedenkschriften*, 35 en 36.

¹⁰⁵ W. van den Berg, "Gij, die nu begerig zijt om uwen geest op te schranderen", in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Tom van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 9-26, aldaar 11 en 19.

¹⁰⁶ Loosjes, *Gedenkschriften*, 35 en 36.

¹⁰⁷ Loosjes, *Gedenkschriften*, 41-54.

Tijdens de eerste feestdag, 10 juli, werd 's morgens in de Bavo-kerk het Müllerorgel bespeeld, feestcantates werden gezongen en gedichten voorgedragen. Alleen al het feit dat deze bijeenkomst plaatsvond in de Bavo laat Haarlemse trots op de stad zien. Natuurlijk was de Bavo het enige gebouw waar zoveel mensen (4000) inpasten, maar dit kerkgebouw was ook een belangrijk symbool van de stad. Een reiziger kon van verre de zijbeuken van het godsgebouw zien oprijzen.¹⁰⁸ Dat de Bavo de trots van Haarlem was, werd op de avond van 10 juli bij de straatversiering nog eens bevestigd. De contouren ervan werden met verlichting geaccentueerd: 'de drie transen met dubbele reijen, en de tussenruimten, de appel en het kruis [prijkten] met eene menigte stads-lantarens'.¹⁰⁹ De herdenking van Coster werd dus gebruikt om de historische binnenstad van Haarlem te accentueren waardoor de nadruk op het lokale omgeving kwam te liggen.¹¹⁰

Terug naar de morgen. Het hoogtepunt van het programma in de Bavo was de rede van dominee J.H. van der Palm. Van der Palm was inderdaad een 'nationaal redenaar' zoals Mathijssen in *Historiezucht* schrijft. Hij genoot in de Bataaf-Franse tijd al nationale bekendheid door zijn kanselredes en zijn toespraken tijdens feestelijke gelegenheden – Lodewijk Napoleon had hem daarom hoog staan. Van der Palms gedenkschriften droegen bij aan zijn roem. Met de verkoop van het manifest dat hij schreef over de buskruitramp in Leiden, werd naar verluidt de onwaarschijnlijke som van 1 miljoen gulden opgehaald. In 1816 kwam daar zijn veel verkochte *Gedenkschrift van Nederlands herstelling in de jaren 1813* bij. Van der Palm was populair.¹¹¹ Over zijn rede tijdens de herdenking in 1823 schreef een Engelse bezoeker dat 35 minuten spreektijd, een muzikaal intermezzo en weer 35 minuten spreektijd het publiek niet schenen te deren:

His action was far too great for English taste — the outstretched hand fluttering with the rapidity of a hawk's wing. But I never saw the effect of panegyric oratory so strongly expressed in the countenance of an audience. Many seemed to be lost in ecstasy.¹¹²

Was Van der Palm's gesticulatie misschien niet helemaal de Engelse smaak, Vincent Loosjes noemt hem in zijn *Gedenkschriften* 'den redenaar, op wiens bezit ons Vaderland zich mag verheffen'.¹¹³ Voor de Haarlemse commissie was dat redeneerders genoeg om Van der Palm uit te nodigen, maar hij was niet de

¹⁰⁸ Levy-van Halm, Koos, Epco Runia, Bert Sliggers, Derk Snoep (red.), *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 106-113.

¹⁰⁹ *Opregte Haarlemsche Courant*, 15-07-1823, 1-2.

¹¹⁰ Evert Vandeweghe, 'Staging urban history: festivities and the creation of historical townscapes in Belgium (1860-1958)', *Environment, Space, Place* 3 (2011) 2, 122-159, aldaar 129.

¹¹¹ Aart de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960) 60, 108, 109, 141.

¹¹² Elizabeth Armstrong, 'Bibliographical Notes: an Englishman at the 1823 Coster celebrations in Haarlem', *The Library* 15 (1993) 6, 47-51, aldaar 48.

¹¹³ Loosjes, *Gedenkschriften*, 22.

eerste keus. Het was aanvankelijk de bedoeling dat een Haarlemmer de rede in de Bavo zou uitspreken. Loosjes voert 'eigenliefde en eerezucht' als motivatie daarvoor aan. Dat het geen Haarlemmer werd, had te maken met het feit dat het verkiezen van de ene ingezetene 'ijverzucht en misgenoegen' op zou roepen bij de anderen. Op zich kwam Van der Palm's bekendheid de commissie wel goed uit. Het Costerfeest was namelijk niet alleen voor Haarlemmers bedoeld, maar 'veeleer [...] een algemeen Volksfeest, ter vereering van eene der weldadigste gebeurtenissen voor het geheele menschedom'.¹¹⁴ Met 'algemeen' bedoelde Loosjes dat het feest ook buiten Haarlem aan moest slaan. Het uitnodigen van Van der Palm was een manier om dat te bewerkstelligen. Of Loosjes daarbij per se aan een 'nationaal feest'¹¹⁵ dacht, is de vraag. Het lijkt alsof er voor hem geen concrete entiteit ligt tussen enerzijds Haarlem en anderzijds het 'menschdom'. Zo schrijft hij in zijn *Gedenkschriften* over de toespraak van Van der Palm: 'de welsprekendheid deed [de gemoederen], als van lieverlede, ontbranden in vurige dankerkentenis aan het weldoend Opperwezen, dat eenmaal Koster in Haarlem deed opstaan, om eene kunst uit te vinden, die den lof der stad moest verbreiden, terwijl zij den aardbol verlichtte.'¹¹⁶ Hij spreekt dus van de stad versus de aardbol, zonder dat daar een niveau tussen ligt, zoals bijvoorbeeld dat van de natie. De focus van Loosjes was dus lokaal, vooral omdat hij Haarlem eigenlijk zag als het centrum van de aarde. Daar begon de boekdrukkunst, die vervolgens verder verspreid werd.

Van der Palm zette in zijn toespraak Coster wel in een nationaal frame. Haarlem was dan wel de geboortestad van Coster, maar de Costerherdenking zelf vond Van der Palm toch vooral een nationale aangelegenheid 'omdat de muren eener stad [...] te eng zijn, om den roem van Koster, en van de edelste aller uitvindingen te omvatten'. Het feit dat de commissie aan hem - 'aan mij als Nederlander' - had gevraagd de rede uit te spreken, vond hij ook een bewijs dat het feest nationaal was. Het is niet altijd duidelijk wat Van der Palm onder 'nationaal' verstond, soms definieert hij die term geografisch. Hij vond bijvoorbeeld dat de lijst van genodigden de nationale gezindheid van de gemeenteraad liet zien. 'Aanzienlijken en Geletterden uit alle nabij gelegen oorden des Rijks' mochten immers de feesten bijwonen. Dat dit *nationale* gezindheid liet zien was wat overdreven, want die nabijgelegen oorden waren Leiden en Amsterdam. De geografische grenzen die Van der Palm nationaal noemde, waren gelijk aan de grenzen van het oude gewest Holland.¹¹⁷ Desondanks identificeerde hij zichzelf wel met Nederland als een eenheid die tussen stad en wereld in ligt, al was nog niet erg uitgesponnen wat hij daaronder verstaat. Bovendien gingen zijn woorden over de natie ten onder in de veel luider klinkende Haarlemse trots.

¹¹⁴ Loosjes, *Gedenkschriften*, 22.

¹¹⁵ De benaming die Mathijssen en De Wolf gebruiken voor het Costerfeest van 1823.

¹¹⁶ Loosjes, *Gedenkschriften*, 58-59.

¹¹⁷ Loosjes, *Gedenkschriften*, 133 en 134. Van der Palm zegt dus zelf wat Mathijssen impliciet beweert, namelijk dat zijn aanwezigheid het feest nationaler maakte.

Ook Hendrik Tollens noemde Nederland in het gedicht dat hij declameerde tijdens de bijeenkomst in de Bavo. Hij genoot net als Van der Palm nationale bekendheid en dichtte voor herdenkingen door het hele land. ‘Nederland’ noemt hij wel in zijn dichtstuk, maar dat lijkt meer een optelsom te zijn van kleinere categorieën als de steden, zonder dat Nederland een op zichzelf staande eenheid is. Tollens zei namelijk: ‘Bij de steden, die gij draagt/ Telt gij Haarlemsch stedemaagd’. En ook: ‘Zegent Nêerland, jong en oud!/ Op haar grond wast Haarlems hout’.¹¹⁸ Tollens woorden pasten wonderwel bij de manier waarop Haarlemmers over Coster en hun stad spraken. Nederland moest niet in de eerste plaats trots zijn op de uitvinding van de boekdrukkunst, maar op Haarlem omdat daar de uitvinding gedaan werd. Haarlem had die prestatie geleverd en daar moest Nederland voor applaudisseren.

Van der Palm kon de muren van Haarlem dan te nauw vinden voor Coster, de pennenvruchten van Haarlemse dichters en schrijvers spraken andere taal. De feestcantate, die ook uitgevoerd werd tijdens de bijeenkomst in de Bavo, was geschreven door J. van Walré, lid van de Haarlemse commissie. De zangers, afkomstig uit Haarlem en Amsterdam, zongen onder andere deze coupletten:

Toen Europa nog in 't duister
Lag, door 't droevig kunstgemis,
Mogt reeds Haarlem op u roemen,
Spiegel der behoudenis!¹¹⁹

De eeuw van twijfel is verdwenen;
Haarlem zegeviert; dees stad
Mag, door Koster, zich beroemen
Als der kunsten bakermat.¹²⁰

Haarlem mocht zich dus beroemen, niet ‘de natie’ of ‘Nederland’. In dit hele gedicht is geen ‘Nederland’ aanwezig. Het perspectief wisselt tussen Haarlem, Europa en de wereld. Wat dat betreft was er in een eeuw tijd niet veel veranderd. In 1722 werd bij de oprichting van Costers beeltenis in de medische kruidentuin gezegd dat het standbeeld ‘niet alleen [tot] cieraadt dezer stadt en [tot]

¹¹⁸ Loosjes, *Gedenkschriften*, 163 en 179.

¹¹⁹ Een van de drukken die aan Coster toegeschreven werden, was een druk van de *Spiegel der behoudenis*.

¹²⁰ Loosjes, *Gedenkschriften*, 57.

aller vreemdelingen, maar ook verwonderingh der geheele werelt' moest zijn.¹²¹ Ook in dit citaat is geen sprake van Nederland. Alle ogen moesten op Haarlem gericht zijn.

Aan de vooravond van de herdenking in 1823 werd een toneelstuk opgevoerd door de Koninklijke Nederduitsche Toneelsten. De titel van het stuk was in 1809 geschreven door Adriaan Loosjes Pzn. en droeg de titel *Laurens Koster*. Loosjes liet de stedenmaagd van Haarlem zeggen, terwijl ze Coster een krans op zijn hoofd zette:

Dat gij, o Koster, zijt in deze wal geboren!
Dat gij, wie ooit uw eere schonden,
De Drukkunst hier hebt uitgevonden:
[...]
Verlichting, Vrijheid zal deez' stad,
Mijn Haarlem, steeds om strijd, erkentnisvol, vereeren,
Als Koster's wieg en bakermat!¹²²

De lokale trots overheerste in het toneelstuk. Haarlem was de bakermat van Coster en verdiende om die reden eer. Dat was ook terug te zien in de straatversiering. Zo had kunstschilder Mol een chassinet beschilderd 'voorstellende Haarlemsche stedemaagd het borstbeeld van Koster met welgevallen beschouwende'.¹²³

2.4 Een monument in de Haarlemmerhout

Na de plechtigheid in de Bavo vertrokken de genodigden in een stoet richting de Haarlemmerhout. Het bos gold net als het kerkgebouw aan de Grote Markt al eeuwen als een typisch Haarlemse plaats. In de zestiende-eeuwse kunst werd het al afgebeeld als karakteristiek voor landschap rondom de stad.¹²⁴ Zoals hierboven al bleek, speelde de Haarlemmerhout ook een rol in de retorische verheerlijking van de stad en in de symboliek rondom Coster. In Junius' beschrijving wordt de Haarlemmerhout voor het eerst als de plaats aangewezen waar Coster de inspiratie voor zijn uitvinding kreeg. Wie over Coster dichtte, bezong bijgevolg meestal ook de Haarlemmerhout. Wie hem afbeeldde, liet meestal niet na om een beukentak weer te geven. In de Haarlemmerhout zou

¹²¹ Zoals geciteerd in: Paul Knevel, 'Een Haarlemse held van het vaderland: Laurens Jansz Coster in de 19^e eeuw', in: Koos Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 184-190, aldaar 185.

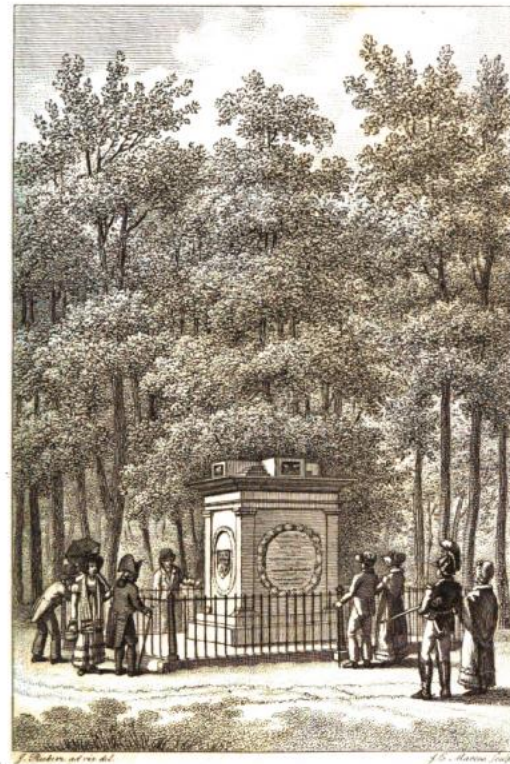
¹²² Loosjes, *Gedenkschriften*, 31.

¹²³ *Opregte Haarlemsche Courant*, 15-07-1823, 1-2.

¹²⁴ Huigen Leeftang, 'Het aardse paradijs: het Haarlemse landschap in 16de en 17de-eeuwse literatuur en beeldende kunst', in: Koos Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 111-126.

Coster immers volgens Junius de muzen hebben ontmoet, waardoor hij het licht zag en zijn uitvinding deed. In de negentiende eeuw spraken dichters vooral over God die Costers verstand verlichtte. Of het de muzen waren of God doet er minder toe. Het gaat erom dat het gebeurde in de Haarlemmerhout en dat maakte het bos een uitgelezen plaats voor een monument.

Alle genodigden wandelden dus, geordend naar achtergrond en functie, van de Bavo naar de Haarlemmerhout. 's Morgens waren zij ook al te voet van het stadhuis naar de kerk gegaan. Na de plechtigheid in de Bavo liepen zij de route andersom om nog even een versnapering te gebruiken, waarna ze dus naar het bos vertrokken. De kerk en het stadhuis vormden de kern van de eeuwenoude binnenstad. De genodigden liepen feitelijk van de ene historische plaats naar de andere en legden tussen die bezienswaardigheden een verbintenis. Zo werden de plaatsen waar Haarlem trots op was geaccentueerd. Ze kregen bovendien een nieuwe historische betekenis doordat de wandeling in het kader van de eeuwenoude Costerverering plaatsvond. De stoet was dus gericht op de directe omgeving van de stad en daarmee heel lokaal.¹²⁵

GEDENKSTEEN VOOR L. J. KOSTER
OP DEN ACHTHOEK
IN DEN HAARLEMMER HOUT.

Het monument in de Haarlemmerhout was gemaakt door landschapsarchitect J.D.

[1] Monument in de Haarlemmerhout, onthuld in 1823

Zocher. Het feit dat het monument in de Haarlemmerhout werd opgericht, benadrukte de geschiedenis van het bos en liet daarmee de eigenheid van het landschap rondom Haarlem zien. A. Loosjes pleitte om die reden al voor een Costerstandbeeld in de Haarlemmerhout. Een gedenksteen in de Haarlemmerhout paste ook bij de visie van Zocher op het landschap. Hij was als architect betrokken bij het sletten van de stadsmuren. Volgens hem kon de natuur op die manier een relatie aangaan met de historische stad. Voor het monument gold hetzelfde. Door de plaatsing in het bos

¹²⁵ Vandeweghe, 'Staging urban history', 136.

vermengden geschiedenis en natuur zich met elkaar en werd het eigen karakter van beide benadrukt.¹²⁶ Ook in dat opzicht was de herdenking van 1823 dus lokaal.

De symboliek op het monument laat zien dat Haarlem en Coster onlosmakelijk aan elkaar waren verbonden. Aan de zijkanten van het vierkante monument staan zowel het wapen van Haarlem als het fictieve wapen van Coster. Op het dekstuk van het monument zijn vier voorstellingen aangebracht, die in de symboliek rondom Coster niet nieuw zijn. Als eerste was er een gevleugelde A zichtbaar, die Coster op zeventiende-eeuwse afbeeldingen ook in zijn hand houdt. Ook was een beukentak afgebeeld, een verwijzing naar het omringende Haarlemmerhout. De derde voorstelling op de deksteen is een lamp, wat verwijst naar de verlichting die de boekdrukkunst bracht. Het is vooral denken in vooruitgang, want de boekdrukkunst maakte kennis en onderwijs breder toegankelijk.¹²⁷ De rij afbeeldingen op de deksteen werd afgesloten door een cirkelslang, die volgens Loosjes symbool stond voor de eeuwige roem van Coster en van Haarlem.¹²⁸ Deze symboliek paste in de lokale trots die de hele Costerherdenking van 1823 ademde. Er was geen sprake van Nederland, maar wel de verlichting van het mensdom – en dat door Haarlem. Dat werd nog eens bezegeld in de toespraak van burgemeester David Hoeufft bij de onthulling. Hij bedankte de commissie omdat ze bij had gedragen aan de roem van Haarlem. Daarna zei hij: ‘Moge dit Gedenkstuk van Koster en Haarlems roem eeuw uit, eeuw in, aan de nakomelingschap vermelden, hoe hoog dit geslacht hem schatte [...]’. Tot slot droeg commissielid R.H. Arntzenius een lierzang voor waarin hij, passend bij de omgeving, Haarlem bezong als een ‘bloemrijk oord’ en de Haarlemmerhout als de heilige grond waar God aan Coster het licht gaf.¹²⁹

Haarlems straten waren versierd met ‘guirlandes’ en met ‘kronen’ verlicht en werden begrensd door erebogen. Veel geschilderde ‘zinnebeeldige voorstellingen’ die met het feest te maken hadden, luisterden de huizen op.¹³⁰ Loosjes beschrijft wat concreter wat de voorbijganger kon zien:

Gaan wij dan stilzwijgende voorbij de ontelbare verlichte naamcijfers van den Uitvinder, en de menigvuldige voorstellingen, waarin Lourens Janszoon, het zij in den Hout, het zij binnens huis, over zijn’ vond verheugd en opgetogen, zoo treffend werd voorgesteld [...].¹³¹

¹²⁶ Erik A. de Jong, ‘Historisch landschap: Haarlem als hoofdstad van het Hollands Arcadië’, in: Koos Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 127-134, aldaar 131.

¹²⁷ Mathijsen, *Historiezucht*, 61.

¹²⁸ Loosjes, *Gedenkschriften*, 73-74.

¹²⁹ Loosjes, *Gedenkschriften*, 182 en 183.

¹³⁰ *Opregte Haarlemsche Courant*, 15-07-1823, 1-2.

¹³¹ Loosjes, *Gedenkschriften*, 104.

Een versiering van het Natuur- en Letterkundig Gezelschap Oefening in Wetenschappen sprong er voor Loosjes uit. Het ging om 'eene werelbol, boven welken uit zwarte wolken de zon der Boekdrukkunst opgaat, en Haarlem verlicht'.¹³² Deze decoratie doet denken aan het huldeblijk in 1856, waar ook een zon opging boven de aarde en Haarlem bescheen. De volksspelen 's middags en het vuurwerk 's avonds zetten de verhaallijn van de verbintenis tussen Haarlem en Coster door. De derde prijs bij het mastklimmen was een zaktabaksdoos met daarop een portret van Coster en 'zinnebeelden, tot de Feestviering betrekkelijk'.¹³³ 's Avonds was er een vuurwerk, waarbij een 'ontzettende menigte' kwam kijken. Het vuurwerk werd geopend met het wapen van Haarlem en Coster en het eindigde met een tempel waarin tussen de zuilen het borstbeeld van Coster stond.¹³⁴

De volgende dag, op 12 juli, was er de typografische tentoonstelling met (vermeend) drukwerk van Coster, waaronder de Donaten en een exemplaar van de *Spiegel der behoudenis*. 'Dit alles lag in glazen kassen op eene lange tafel, in dier voege gerangschikt, dat men de geheele geschiedenis der uitvinding, van de eerste gebrekkige beginselen af tot derzelve overbrenging naar Mentz toe, als met één opslag van het oog kon overzien [...]'.¹³⁵

2.5 De feestvierders

Vincent Loosjes' heeft in zijn *Gedenkschriften* de lijsten opgenomen van degenen die vooraf voor het gedenkschrift ingetekend hadden bij hun boekhandel. Gezien de geografische spreiding van de intekenaars gaat het waarschijnlijk om mensen die niet bij de feesten aanwezig waren, maar zich wel achteraf op de hoogte wilden stellen. De belangstellenden waren door heel de noordelijke Nederlanden verspreid. De bestellingen kwamen uit Leeuwarden, Groningen en Sneek, maar ook uit Klaaswaal, Breda, Sommelsdijk en Wehl. Haarlem, Den Haag, Leiden en Amsterdam spannen evenwel de kroon. Het zuiden was nauwelijks vertegenwoordigd, een enkeling uit Brussel bestelde een gedenkschrift. De interesse voor Coster beperkte zich dus tot de Noordelijke Nederlanden. Opvallend bij de bestellingen van Loosjes' gedenkschrift is de belangstelling uit godsdienstige hoek. Zowel dominees als pastoors, theologiestudenten en ook de bisschop van Haarlem bestelden een exemplaar. Ook waren de rechtenstudenten en geneeskundestudenten goed vertegenwoordigd. Ook veel artsen tekenden in voor een exemplaar. De belangstelling uit de medische hoek is verklaarbaar: het eerste standbeeld voor Coster werd opgericht in de medische kruidentuin in Haarlem. Ook onderwijzers en (kost)schoolhouders waren geïnteresseerd, vast om hun leerlingen te onderwijzen. De vele boekverkopers en 'gewone' handelaren bestelden vaak meerdere exemplaren, vermoedelijk om die vervolgens aan anderen te slijten. Daarnaast waren leesgezelschappen uit werkelijk het hele

¹³² Loosjes, *Gedenkschriften*, 104.

¹³³ Loosjes, *Gedenkschriften*, 79.

¹³⁴ Loosjes, *Gedenkschriften*, 82; *Opregte Haarlemsche Courant*, 12-7-1823, 2.

¹³⁵ Loosjes, *Gedenkschriften*, 89.

land waarschijnlijk van plan zich te verdiepen in Coster. De lijst bevat ook veel advocaten, voorzitters van plaatselijke rechtbanken en statenleden of gemeenteraadsleden. Uitzonderingen zijn een kastelein, een handelaar in ijzer, een houthandelaar, een banketbakker en een azijnmaker.¹³⁶ Onder de belangstellenden voor Coster en de feesten in Haarlem waren dus ook leden van de middenstand. Al moet hierbij wel in ogenschouw genomen worden dat deze mensen niet behoorden tot de 'kleine man', want ze konden lezen en ze hadden het geld om een exemplaar van Loosjes' *Gedenkschriften* aan te schaffen.

De Costerherdenking ademde in vele opzichten lokale trots. Het bezoek aan de Bavo, de gedichten, het monument, de straatversiering, de geschenken bij de volksspelen stelden allen Haarlem in het middelpunt van de aarde. Nederland was wel aanwezig, vooral in de toespraak van Van der Palm en het gedicht van Tollens, maar bleef behoorlijk abstract. Het is wel zo dat Coster voor Tollens en Van der Palm een andere betekenis had. Zij waren niet trots op Haarlem zoals de organisatoren dat waren. Ze waren eerder trots dat zich binnen de grenzen van Nederland of Holland een stad als Haarlem bevond. De belangstelling voor de *Gedenkschriften* van Loosjes oversteeg wel de grenzen van Haarlem, maar bleef Noord-Nederlands.

¹³⁶ Loosjes, *Gedenkschriften*, XIV-LIV.

H 3 – Costersigaren en Costerworst

Handelaren bestelden meerdere exemplaren Loosjes *Gedenkschriften* om deze weer door te kunnen verkopen. Dat laat zien dat de middenstand op boven-lokaal niveau een rol speelde in het verspreiden van de Costermythe door producten over hem te verkopen.

Het was dus niet louter door de inspanningen van de Haarlemse (en ‘Hollandse’) elite dat de trots van Haarlem buiten de stad gepromoot werd. De notabelen namen wel het allereerste initiatief, maar dat zou niet geslaagd zijn wanneer de middenstand niet had ingezien dat er aan het Costerfeest geld te verdienen was. De verslaggever van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* schreef in 1856:

Iedereen schijnt zooveel mogelijk van het feest partij te willen trekken; een heirleger van colporteurs met programmas, souvenirs, ja wat niet al, doorkruisen de straten en mengen hunne uitroepingen met het gedruisch van rijtuigen en feestelingen ineen. Dure logementen, vlaggen, groen, Costers-worst, Costers-sigaren, Costers-moppen en banket, zietdaar eenige attributen van het feest.¹³⁷

Ook in 1823 werden er allerlei Costerproducten verkocht. Tijdens de feesten zelf waren het de souvenirs, rook- en eetwaren, achteraf kon men prenten van Coster bestellen.¹³⁸ De (hogere) middenstand nam in 1856 zelfs het initiatief van de gemeente over om het stadhuis te versieren. De raad had namelijk besloten daar geen geld voor uit te trekken. De gasfabriek had voor het stadhuis een zuil laten plaatsen met gasverlichting en een opschrift: ‘hulde van de gazfabriek’.¹³⁹ Voorafgaand aan de herdenking in 1856 kwam de commercie al op gang. Zo schreef iemand de hoofdcommissie of

¹³⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-7-1856, 2.

¹³⁸ De Wolf, ‘Haarlems roem moge eeuwig blinken’, 118.

¹³⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, beschrijving van de straatversiering A-G, B.

hij soms een gravure van het standbeeld moest maken, zodat zij die vervolgens kon verspreiden. Zijn argument:

Het zij ter aanbieding aan de Inschrijvers – of om ten einde door op deze wijze de eer van het Monument tegenover het buitenland op te houden en de speculatie van kleine boekhandelaars, die gewoonlijk van dergelijke onderwerpen gebrekkige en misvormde afbeeldingen verspreiden, zooals laatstelijk met het Rembrandts standbeeld gebleken is, te voorkomen.¹⁴⁰

Hij gebruikte dezelfde retoriek als de hoofdcommissie en de Haarlemse commissie. De eer van Nederland moest hooggehouden worden tegenover Duitsland en Frankrijk. Zijn referentie aan de oprichting van het standbeeld voor Rembrandt in Amsterdam vier jaar eerder is interessant, omdat hij de Haarlemse commissie eigenlijk zegt dat ze het beter moet doen dan Amsterdam. Het doel dat hij uiteindelijk heeft, ondanks zijn mooie woorden, is vooral praktisch: geld verdienen. Dat kan ook de reden zijn om een opdracht van de hoofdcommissie te weigeren. Een penningmaker werd door Noordziek verzocht om een penning te vervaardigen voor het Costerfeest, maar hij wilde de uitnodiging alleen aannemen als de hoofdcommissie de kosten betaalde. Zijn argument was opnieuw economisch. '[...] de medailles der laatsten jaren en vooral bij gelegenheid der Standbeelden hebben mij zoo weinig opgebragt dat ik met mijne kosten gedekt ben geweest, en meer niet.'¹⁴¹

Diverse Haarlemse eetgelegenheden adverteerden in de pers om de aandacht van de feestvierders op hen te richten. A.N.J. Maassen schonk bijvoorbeeld 'Punsch à la Laurens Coster'.¹⁴² Er werden ook speciaal voor de Costerherdenkingen stalletjes opgezet waar voorbijgangers eten en drinken konden aanschaffen. Zulke gelegenheidshandelaren doken ook op nadat de Haarlemse commissie de inwoners had opgeroepen om hun huizen te versieren. De kranten stonden vol met advertenties voor lampions, vlaggen en guirlandes. Een bloemist en een handelaar in vlaggen, beide uit Utrecht, huurden zelfs een pand in Haarlem om daar hun producten aan de man te brengen.¹⁴³ De middenstand droeg dus bij aan de mogelijkheid om markeringen aan te brengen in de stad. Bijvoorbeeld op historische plaatsen, of om met een ereboog een toegang tot de straat te maken.

Coster was voor de middenstand dus vooral een vehikel om geld te verdienen, maar ondertussen verspreidden ondernemers wel het Costerverhaal. Tabakshandelaar W.J. Kat uit

¹⁴⁰ NHA, archief commissie, toegangsnummer 3119, inv.nr. 30 (ingekomen stukken en minuten van verzonden stukken), jaar 1856. Brief aan Noordziek, 13 maart 1856.

¹⁴¹ NHA, archief commissie, toegangsnummer 3119, inv.nr. 30, jaar 1856, D. van der Kellen aan Noordziek.

¹⁴² NHA, archief commissie, toegangsnummer 3119, inv.nr. 48, omslag bijzondere ondernemingen, losse advertentie.

¹⁴³ NHA, archief commissie, toegangsnummer 3119, inv.nr. 48, omslag bijzondere maatregelen, losse advertenties.

Haarlem is daarvan een voorbeeld. Hij had zijn winkel versierd en een afbeelding van Coster opgehangen met daarbij een gedicht:

Het beeld van Coster ziet men meest
In Laauwrenkrans; op 't heuglijk feest
Ontbreekt aan jubel, eer noch kroonen
Wil men met reuk zijn Hulde toonen
Hier vindt men [...] en fijn van geur
SIGAREN van zijn naam in keur¹⁴⁴

In de sigarendozen die Kat verkocht zat een kleine afbeelding van het standbeeld op de Grote Markt. Wie een doos kocht, kon aan anderen laten zien hoe het eruit zag.

De combinatie van de meer ideologische overtuigingen van de elite en de pragmatische inslag van de middenstand was onmisbaar om de Costerherdenkingen te laten slagen. In de eerste plaats doordat het Costerverhaal verder verspreid werd. Daarnaast faciliteerde de middenstand het feest in allerlei opzichten. Er was genoeg straatversiering voorhanden, er was eten te verkrijgen en er waren slaappleatsen te huur – drie onmisbare ingrediënten voor een geslaagd feest.

¹⁴⁴ Tussen haken is onleesbaar. NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag A-G, F.

H 4 – Een vaderlands en Haarlems feest

Prins Hendrik zei 's avonds bij het diner tegen zijn disgenoten dat hij een kostelijk 'vaderlandsch feest' gevierd had.¹⁴⁵ De hoofdcommissie en de Haarlemse commissie spraken voorafgaand aan het feest vergelijkbare taal, maar in de uiteindelijke programmaonderdelen voerde het nationale niet altijd de boventoon.

4.1 Huldeblijk en ceremonie in de Haarlemmerhout

Het Costerfeest in 1856 duurde net als in 1823 meerdere dagen. Van 15 tot 17 juli vierde Haarlem feest. 16 juli was met de onthulling van het standbeeld het hoogtepunt. Voordat het die dag zover was, vertrokken alle genodigden om elf uur in een stoet richting de Haarlemmerhout. Bij het monument uit 1823 zou eerst een ceremonie gehouden worden. Onderweg naar het bos stopte de optocht bij het huldeblijk voor de geldschietters van het metalen standbeeld.¹⁴⁶ Het was vier meter hoog en bestond uit een wereldbol met een zon erboven – daarin stond 'Haarlem'. De titel was 'Uit Haarlemsch bloemhof ging het licht op over de aarde'. De bloemhof werd verbeeld door een grote hoeveelheid bloemen en heesters die onder de wereldbol stonden.¹⁴⁷ De symboliek van het huldeblijk kwam erg overeen met de lokale trots uit de straatversiering, de gedichten en het monument in 1823. Haarlem verlichtte de aarde, Nederland speelde daarin verder geen noemenswaardige rol. De bloemen verwezen nog eens naar Haarlem. Vanwege de bloemeteelt droeg de plaats de naam bloemenstad. Het enige nationale aan het huldeblijk was dat het Nederland wilde bedanken voor de giften.

Toen de stoet gestopt was voor het huldeblijk, schonk wethouder F.G. Fontein van Haarlem het aan de hoofdcommissie. G. de Vries, zoon van A. de Vries en Haarlemmer nam het namens de commissie in ontvangst en zei: 'dit bewijs, waaruit zoo duidelijk sprak, dat zij het naar waarde wisten te schatten, dat God aan Haarlem door Coster het voorregt had laten te beurt vallen, de wieg en bakermat te zijn van de schoonste der uitvindingen [...] dat zij ook de bemoeijingen wisten op prijs te stellen [...] om Coster na verloop van meer dan 425 jaren een hem waardig standbeeld door de natie te doen oprigten.'¹⁴⁸ De manier waarop hij over Haarlem en de natie sprak, paste bij de lokale symboliek op het huldeblijk. Haarlem als de geboortegrond van Coster was een belangrijk thema uit de gedichten van 1823. In 1856 keerde het dus terug. Het lijkt door de woorden van De Vries alsof

¹⁴⁵ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag feesten boekhandel, brief van A. de Vries aan J.J.F. Noordziek, 22 aug. 1856.

¹⁴⁶ *Algemeen Handelsblad*, 18-7-1856, 1.

¹⁴⁷ Noordziek, *Gedenkboek der Costerfeesten*, 122-123 en 144.

¹⁴⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18-7-1856, dag-editie, 1.

Haarlem aan de natie toestemming had verleend om een standbeeld op te richten. Deze manier van spreken maakte de natie ondergeschikt aan Haarlem, waardoor het lokale centraler kwam te staan.

Na de stop bij het huldeblijk schreed de stoet verder richting de Haarlemmerhout waar men zich door de mensenmassa heen moest dringen. Alle

typografische verenigingen schaarden zich per afdeling in een cirkel om het monument, met hun vaandel naar het monument gekeerd. Ook andere deelnemende verenigingen gingen met hun vaandel bij het monument staan.¹⁴⁹ Het regende pijpenstelen.

C. Mommaas, lid van de Utrechtse typografenverenigingen, schreef: 'Men moet getuige zijn geweest [...] om te beseffen, hoe wij, van alle beschutting ontbloot, een allerakeligst effect maakten in dien anders zoo schoonen oord, waarvan wij ons zulke liefelijke droombeelden hadden voorgespiegeld.'¹⁵⁰ Mommaas had vast lofliederen op de Haarlemmerhout over Coster gelezen. In 1823 werd immers de schoonheid van het bos steeds

opnieuw bezongen. De Haarlemmerhout was een [3] Het standbeeld op de Grote Markt lokale, historische plaats die blijkbaar in 1856 nog steeds onlosmakelijk was verbonden aan Coster. Dat werd nog eens bevestigd toen de typografen na een korte toespraak van Enschedé zongen over 'Haarlem's heerlijke oorden'.¹⁵¹

4.2 Standbeeld op de Grote Markt

Na de plechtigheid in de Haarlemmerhout keerde het gezelschap door de versierde Houtstraat terug naar de Grote Markt, waar de onthulling volgde. De belangstelling was ook daar enorm. De typograaf Mommaas zag overal belangstellenden: 'tot zelfs het dak en de goten der Grootte Kerk en de nissen in den gevel van het stadhuis toe'.¹⁵² Nadat een aantal liederen gezongen waren, nam de voorzitter van de hoofdcommissie het woord. L. Metman begon over de vaderlandse geschiedenis waarvan Haarlem volgens hem een voorbeeld was. Hij noemde ook Kenau Hasselaar een Haarlemse heldin. Maar hij wilde daar niet verder op ingaan, want de geschiedenis van Kenau was alleen 'heilrijk' voor

¹⁴⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18-7-18, dag-editie, 1.

¹⁵⁰ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag: Standbeeld Laurens Janszoon Coster Haarlem 1856, verslag door C. Mommaas, p. 10.

¹⁵¹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag Mommaas, p. 9.

¹⁵² NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag Mommaas, 12.

‘ééne natie’. De uitvinding van de drukpers met afzonderlijke letters was juist iets dat het ‘gansche menschedom ten zegen heeft gestrekt’. Dat laatste is precies wat Haarlem in 1823 ook al beweerde. Bij die Costerherdenking was dat een bron van lokale trots, in de toespraak van Metman veroorzaakte de verlichting van de mensheid nationale trots. Toch was hij zich er wel van bewust dat Coster Haarlems was: ‘De Nederlandsche natie brengt, in dezen plegtigen stond, eene dankbare hulde aan de nagedachtenis van den Haarlemschen burger: Lourens Janszoon Coster’. Metman veronderstelde dus een beweging van het nationale niveau naar het lokale. De natie vereerde een stedelijke burger, die ondertussen wel degelijk onderdeel was van de vaderlandse en dus nationale geschiedenis. ‘Wat alzoo hier is opgericht moet zijn een nationaal gedenkteeken, aangeboden aan de stad, waar de boekdrukkunst werd uitgevonden, waar Lourens Janszoon Coster werd geboren, en waar hij zijne kunst heeft uitgeoefend’.¹⁵³ Het vertoog van Mommaas, de typograaf uit Utrecht, over het standbeeld is ook nationaal van toon, al brengen zijn woorden weer een ander aspect van de vaderlandsliefde aan het licht:

Het heerlijke standbeeld van den grooten Coster vertoonde zich nu in zijne geheele majestueuse omvang voor elks oogen, en deed ons zien, wat groote daden door den menschelijken wil kunnen tot stand gebracht worden, als die wil zich vrijelijk kan bewegen, gesteund door de hulp van een volk, dat steeds onbekrompene liefde voor zijnen geboortegrond en wat daarop goeds werd geboren, aan den dag legt. Zulke daden en zulke oogenblikken doen onze zenuwen trillen van liefde voor onzen geboortegrond en met den grooten Helmers God danken, dat wij op dien grond zijn geboren. Ja, het hart van den beminden vorstentelg moet op dien oogenblik wel met vermeerderde slagen van innerlijke aandoening en trots geklopt hebben, bij het besef, dat de onderdanen van het geliefde Stamhuis van Oranje alles veil hebben om het land, waarover dat Stamhuis regeert, steeds als eene parel aan de kroon te vlechten, en alzoo meer en meer onafscheidbaar van elkander te maken. Nederland en Oranje zijn en *blijven één*.¹⁵⁴

Het kijken naar Coster zorgde bij Mommaas vooral voor vaderlandsliefde. Wie vaderlander was, werd in zijn visie bepaald door iemands geboortegrond. Opvallend is wel dat die trots op het vaderland vervolgens overgaat in Oranjeliefde. Mommaas lijkt Oranje vooral als een symbool van nationale eenheid te zien. Van uitgesproken Oranjeverering was verder tijdens de Costerherdenking geen sprake.

¹⁵³ *Algemeen Handelsblad*, 18-7-1856, 1; Noordziek, *Gedenkboek der Costersfeesten*, 256-257.

¹⁵⁴ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag Mommaas, p. 12.

4.3 Straatversiering

De straatversiering bevatte alle elementen die in de negentiende eeuw gebruikelijk waren. Groen, bloemen, slingers, erepoorten en veel gedichten. Het begon al bij het station, waar die morgen het grootste gedeelte van de gasten ontvangen was. Naast de Haarlemse stedenmaagd prijkte daar het Nederlandse, Noord-Hollandse en Haarlemse wapen.¹⁵⁵ Vlakbij het station, op loopafstand van de Grote Markt, had N.J. van Ditmar aan zijn koffiehuis een gedicht opgehangen. Daarin kwamen een aantal elementen aan de orde die lokaal van aard waren en onderdeel van de Costermythe:

Ziet Lourens Koster's hand daar twijg en loof hem kroonen
De in 't zand gedrukte A aan zijne kinderen toonen
Dus schenkt het toeval, neen, gods onvolprezen gunst
Het heilsrijkst nut aan de aard' door de edele Boekdrukkunst¹⁵⁶

In dit gedicht komen de Haarlemmerhout en het verhaal van Junius terug dat Coster zijn eerste drukken maakte voor zijn kinderen. De referentie aan het Haarlemse bos staat in contrast met de wereld, Nederland is buiten beeld gelaten. Een bekende tegenstelling, die teruggaat op de herdenking van 1823 en erg gericht is op Haarlem.

Niet alle straatversiering was zo lokaal gericht. In een acrostichon, vormend het woord LourensJanzoonCoster, bij een logement kwam een vergelijkbare lofzang op Haarlems bos en velden voor. Maar daarnaast zette de dichter S. Blankwater zich af tegen 'Gal' en 'Brit'.

Laat Gal en Brit hun regt doen gelden
Op Menschen Bloed en Rookend Puin:
Uit Haarlems wal en Bosch en Velden
Rijst weer 't geschal der Feestbazuin
Europa hoort ons Blij Victorie
Stijgt Haarlems Roem en Neerlands Glorie
In Kusters kunst; een zeegenpraal
Al rust hij eeuwen lang in d' aarde
Nog zweeft zijn Geest de wereld rond
Zelfs wat de vroegste Drukkunst baarde
Ontstak zijn licht aan Kusters vond
O! Trotsche Rijn u zon gaat onder

¹⁵⁵ Noordziek, *Gedenkboek der Costersfeesten*, 142.

¹⁵⁶ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, C.

Nu de Aarde Spaarens regt erkent
Knielt Gutenberg voor Haarlems wonder
Ons heilig strijden is volend
Schenkt God, ons rijkdom, Roem en Vrede
Toon u der Vaderen helden Zoon
En Neerland; met de Roem der Steden
Rijst met vernieuwde Glans ten troon.¹⁵⁷

Naast Haarlems roem had Blankwater ook oog voor Nederlands glorie. Het afzetten tegen andere naties (Gal en Brit) kwam terug in een andere decoratie: 'Binnenshuis was een goed geschilderd transparant verbeeldende Coster aan eene tafel zittende zich bezighoudende letters op papier af te drukken, terwijl iemand (Gutenberg) onder de tafel verborgen, het tafelkleed opligtende gelegenheid vindt voorwerpen te ontvreemden.'¹⁵⁸

Toch bleef de oude tegenstelling tussen de twee steden Maintz en Haarlem, en niet twee naties, in veel straatdecoraties aanwezig. In de Koningstraat was een gedicht uit 1723 aangebracht waarin Haarlem werd opgeroepen vol te houden tegenover Maintz:

Maar Haarlem laat u nooit ontwringen
Een glorie die uw naam verbreidt¹⁵⁹

Bij de weduwe Camps kreeg de Haarlemmerhout weer alle eer, als plaats waar de boekdrukkunst was uitgevonden:

Triumph Coster's vindingrijk vernuft
Triumph aan Haarlems schoone dreven
Dan werd door d'edele boekdrukkunst
Heel het menschdom licht gegeven¹⁶⁰

Er is in de straatversiering dus een tweeledigheid zichtbaar. Enerzijds is er meer ruimte gekomen voor Nederland als natie. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid die een erepoort liet plaatsen met vier zuilen. Daaraan hingen schilden met de namen van alle departementen van de Maatschappij. De erepoort was versierd met

¹⁵⁷ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3319, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, D.

¹⁵⁸ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3319, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, D.

¹⁵⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3319, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, A.

¹⁶⁰ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, E.

verlichting en bloemen door 'behangers' uit Utrecht.¹⁶¹ Anderzijds laat een substantieel deel dat nog steeds buiten beschouwing en verheugden de makers zich in het feit dat uit Haarlem het licht opging. Het bleef voor hen zoals in de Kleine Houtstraat bij P. Veen op de gevel stond 'Costers eer en Haarlems roem'.¹⁶²

4.4 Bloemenfeest

Het bloemenfeest, een belangrijke publiekstrekker, had ook Haarlems roem als uitgangspunt. Rondom Haarlem lagen veel tuinderijen. De Haarlemse commissie besloot daarom de 'N.V. Tuinbouw' te vragen om een drie dagen durend bloemenfeest te organiseren. Omdat deze NV dat afwees, werd een commissie in het leven geroepen met daarin 4 bloemisten, 2 'tuinbazen' (op de hofsteden Lindenheuvel en Spaarneberg) en A. Beets en G. de Vries - twee leden van de Haarlemse commissie. L.P. Zocher, die het huldeblijk had ontworpen, zat ook in deze commissie.¹⁶³ Dat verklaart waarom Haarlem zowel in het bloemenfeest als in het huldeblijk werd neergezet als bloemenstad. Bij de opening van het bloemenfeest zei de spreker dat Haarlem zich met de bloemeteelt een gunstige naam in binnen- en buitenland verworven had:

onze blikken zullen wij slechts in de rondte hebben te slaan om ons te overtuigen dat men den roem heeft weten te handhaven. Maar uw denkbeeld was dubbel gelukkig omdat het zich zoo schoon paarde aan die spreuk die ik dezer dagen las, en heden is een schoon monument verwezenlijkt: "Uit Haarlemsch bloemhof ging het licht op van de aarde".¹⁶⁴

De commissie zond een circulaire aan de eigenaren van buitens in de omtrek van Haarlem. Dat leverde onder andere inzendingen op uit de Leidse Hortus en Artis in Amsterdam. Het ging hier dus niet puur om Haarlemse bloemen, ook al suggereerde de spreker dat.

Op een binnenplaats was een aantal tenten gegroepeerd. Buiten waren bloembedden aangelegd met gladiolen, rozen, coniferen, heesters, bloemenmanden en bloeiende oranjeboomen. Tussen dat alles slingerden wandelpaden. In het midden van de binnenplaats stond een tent, waarin een bronzen kopie van het standbeeld voor Coster stond, omringd door groen en bloemen. De ingang tot het geheel was tegenover sociëteit 'Trouw moet blijken'.¹⁶⁵ Wie zich onder de ingang

¹⁶¹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, F.

¹⁶² NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 49, verslag straatversiering, A-G, G.

¹⁶³ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bloemenfeest, brief van A. Beets aan Noordziek, 24 oktober 1856.

¹⁶⁴ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bloemenfeest, handgeschreven toespraak.

¹⁶⁵ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bloemenfeest, handgeschreven verslag van A. Beets.

omkeerde, kon het huldeblijk tussen de huizen door zien staan.¹⁶⁶ Zo werd de samenhang tussen de twee creaties van Zocher versterkt. Vanaf de ingang liepen de bezoekers door een soort straat waarlangs fuchsia's, oranjebomen en laurierbomen stonden. Aan het einde prijkte een piramide van vier mos-soorten. Tijdens de twee avonden was er ook verlichting op het bloemenfeest en bloeiden de nachtcactussen uit Leiden, die veel bekijks trokken. In totaal kwamen er 5000 tot 6000 bezoekers.¹⁶⁷

Haarlem had in 1856 meer oog gekregen voor Nederland als natie, maar toch bleef de lokale trots een rol spelen in de vormgeving van de herdenking. Het bezoek aan de Haarlemmerhout is er een voorbeeld van. Ook blijkt dat het bos een grote plaats had in het Costerverhaal, ook buiten Haarlem. De typograaf Mommaas had bijvoorbeeld gehoopt de groene dreven eens met eigen ogen te zien. Het Haarlemse bos keert ook steeds terug in de straatversiering als plaats waaruit de hele aarde werd verlicht. De centrale plaats die Haarlem in deze visie krijgt toebedeeld, werd ook zichtbaar in het bloemenfeest en het huldeblijk. Er werden wel woorden gesproken waarin het nationale overheerste, maar deze woorden kwamen vooral uit de monden van de hoofdcommissieleden. Het was dus afhankelijk van de perceptie van de persoon die aan het woord was (al dan niet in dichtvorm) of het lokale of nationale overheerste. Het lijkt erop dat niet-Haarlemmers meer een nationaal feest vierden, terwijl Haarlemmers een mengeling van stedentrots en nationale trots aan de dag legden.

¹⁶⁶ Noordziek, *Gedenkboek der Costersfeesten*, 514.

¹⁶⁷ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bloemenfeest, handgeschreven verslag van A. Beets.

H 5 Coster als schutspatroom

W.J. de Gruyter, secretaris van de typografische verenigingen, schreef in 1856 naar de hoofdcommissie met de vraag of de verenigingen een afvaardiging mocht sturen naar het Costerfeest in Haarlem. De redenen die de secretaris aanvoerde, klonken behoorlijk zelfverzekerd:

‘[aangezien de typografen] van hunne belangstelling in de oprigting hebben doen blijken door het bijdragen van vrijwillige giften en van welke zij, bescheidenlijk meent, eene der eerste te mogen zijn geweest [...] Daar de deputatiën bestaan zullen uit de kern der vereeniging, voorzien van hunnen prachtige banieren, zoo twijfelt het Bestuur voornoemd geenzins aan de meerdere luister die daardoor aan deze plegtige onthulling zal worden bijgezet.’¹⁶⁸

De hoofdcommissie stemde in, waarop de algemene ledenvergadering van de typografische verenigingen besloot ongeveer 400 van haar leden naar Haarlem te sturen. De Haarlemse afdeling leverde 58 leden, Amsterdam 93, uit Den Haag kwamen 56 leden en uit Leiden 47. Rotterdam stuurde 27 leden. Uit Arnhem kwamen 19 typografen en uit Middelburg 12. 's Hertogenbosch stuurde een afvaardiging van 4 en Tiel van 2. Er namen uiteindelijk dus ruim 300 letterzetters, lettergieters en boekbindergezellen deel aan het feest, waarvan het merendeel uit Holland afkomstig was.¹⁶⁹ De aanwezigheid van de typografen was nieuw. In 1823 hadden vooral de boekdrukkers en uitgevers deelgenomen aan de festiviteiten, de handwerkmannen bleven thuis. Dat ze in 1856 wel naar Haarlem gingen, had te maken met de komst van de trein. Dat vervoermiddel had het mogelijk gemaakt de onderlinge verwantschap, die de typografen tijdens het Costerfeest vaak zouden noemen, daadwerkelijk gestalte te geven. Het netwerk van hun verenigingen was boven-lokaal, de Utrechtse typografen sliepen de dag voorafgaand aan de onthulling bijvoorbeeld bij hun collega's in Amsterdam. Uit de brochure van Mommaas blijkt dat de typografen elkaar vaker opzochten bij feestelijkheden in elkaars woonplaats.¹⁷⁰ In 1856 kwamen ze overigens een uur te laat in Haarlem aan als gevolg van een erg herkenbaar fenomeen: ‘geene wagons genoeg voorhanden’.

¹⁶⁸ HGA, archief commissie, toegangsnummer 3119, inv.nr. 30 (ingekomen stukken en minuten van verzonden stukken, jaar 1856) brief secretaris W.J. de Gruyter, namens de Typographische vereenigingen aan de commissie, 17 maart 1856.

¹⁶⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18-7-1856, dag-editie, 1.; NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Feesten Boekhandel, brief zonder datum aan Noordziek.

¹⁷⁰ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag: Standbeeld Laurens Janszoon Coster Haarlem 1856, verslag door C. Mommaas.

Behalve de typografen togen ook andere aan het vak verwante arbeiders naar Haarlem. Het personeel van de drukkerij van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was bijvoorbeeld aanwezig.¹⁷¹ Daarnaast waren er vakmensen uit de hogere middenstand, zoals boekhandelaars, drukkers en uitgevers. Zij kwamen of op eigen gelegenheid of als vertegenwoordigers van een bij hun beroep behorende vereniging. Van 'De vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels' was bijvoorbeeld een afvaardiging aanwezig. De voorzitter daarvan was overigens de Haarlemmer A.C. Kruseman.¹⁷² De auteur Prudens van Duyse uit Gent was ook aanwezig. De pers noemde hem subtiel een 'afgevaardigden uit een nabuur-staat [...] die zich ook, in het vak der drukkunst, veel roems verworven heeft en nog verwerft'.¹⁷³ Behalve het totaal aantal belangstellenden was ook de groep vakgenoten bij het Costerfeest van 1856 beduidend groter dan in 1823. De vaktrots maakte al sinds het begin een belangrijk onderdeel uit van de Costerverering.

5.1 Hulde aan een vakgenoot

Aan Coster werd in de zeventiende eeuw ook beroepsspecifieke hulde gebracht. In 1680 werd een beeld van hem uitgehakt in de gevel van een drukkerij in de Leidse Haarlemmerstraat. Ook kwamen er afbeeldingen van hem in gevels te Amsterdam en Groningen.¹⁷⁴ In Haarlem bestond eenzelfde traditie. De stadsdrukker Adriaan Roman zette vanaf 1630 in de colofon van zijn drukwerk altijd een afdruk van een houtsnede die Coster voorstelde. Abraham Casteleyn, die na hem stadsdrukker werd, liet zichzelf en zijn vrouw in 1663 portretteren met op de achtergrond een buste van Coster.¹⁷⁵ Johan Enschedé, die op zijn beurt Casteleyn opvolgde als stadsdrukker, liet in 1768 door een Antwerpse beeldhouwer een levensgroot beeld van Coster en van Junius maken. Zij stonden samen in Enschedés drukkerij, Coster met zijn bekende A in de hand. In de achttiende eeuw werd bij de drukkerij van Mozes van Hulkenroy ook een uithangbord aangebracht met Costers afbeelding.¹⁷⁶

De Enschedés waren al die tijd stadsdrukkers gebleven en genoten om die reden bekendheid onder Haarlemmers en vakgenoten. Tijdens het feest in 1823 was de drukkerij van de familie Enschedé versierd met een grote zuil waarop een borstbeeld van Coster stond. Aan het beeld hingen linten met daarop de namen van drukkers die Costers uitvinding verbeterd hadden. Een onbekend persoon had Enschedés versiering aangevuld door aan één van de linten een stuk papier te hangen met daarop in grote letters de naam 'Enschedé'. De verklaring voor deze daad stond in rijm eronder: 'Met regt blinkt ons dees rij van groote Drukkers tegen; Bescheidenheid alleen heeft Enschedé

¹⁷¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-7-1856, 1.

¹⁷² *Algemeen Handelsblad*, 18-7-1856, 1.

¹⁷³ *Algemeen Handelsblad*, 18-7-1856, 1.

¹⁷⁴ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 236.

¹⁷⁵ De Wolf, 'Haarlems roem moge eeuwig blinken', 82.

¹⁷⁶ Becker en Ouwerkerk, 'De eer des vaderlands te handhaven', 236-238.

verzwegen.¹⁷⁷ De drukkersfamilie viel in 1856 eenzelfde eer ten deel. J. Oomkes uit Groningen had tijdens het diner voor de boekdrukkers al zijn poëtische vaardigheden bijeengeschaapt en een gedicht op de familie Enschedé geschreven, dat hij vervolgens de tafel liet rondgaan. Hij begon met: 'Twee Enschedés zien we aan den disch;/ Waar Lourens Coster gastheer is'. Omdat de naam Coster en Enschedé al een lange periode aan elkaar verbonden waren, stelde Oomkes aan zijn disgenoten voor om te drinken op 'heel 't geslacht van Enschedé' dat leefde in 'Costers stad'. Hij besloot met de wens: 'Bloei lang hun lettergieterij!/ Bloei lang nog hunne drukkerij!/Gelijk ze deed in 't grijs verleden'.¹⁷⁸

Tijdens de herdenkingen in 1823 en 1856 bleek de vaktrots voor de typografen een belangrijke drijfveer. De typografen noemden Coster regelmatig hun schutspatroon, die hun verering waard was.¹⁷⁹ Coster was een icoon waar zij zich rondom konden verenigen. Zij waren zijn erfgenamen. In Rotterdam werd in 1849 een typografische vereniging opgericht die de zinspreuk droeg: 'Door Coster's fakkel voorgelicht, is deze vriendenkring gesticht'.¹⁸⁰ Een ander voorbeeld is de boekdrukker uit Sommelsdijk die zich op de inschrijvingslijst voor de *Gedenkschriften* van Loosjes beschreef als 'Een beoefenaar van Koster's uitvinding'.¹⁸¹ J.K. de Regt, lid van de typografische vereniging in Leiden vond het zelfs erg om een andere baan te zoeken, omdat hij zich via zijn vak verbonden voelde aan Coster:

En nu geliefde Heer! heb ik eens lang met u gekeuvelde over zaken onzen dierbaren Coster betreffende, het doet mij maar leed dat ik met January buiten betrekking geraak en daardoor misschien gedwongen zal zijn een ander vak bij de hand te nemen, dat mij veel kosten zou, want in deze maand, ben ik 25 jaren in den Boekhandel.¹⁸²

Uit het hele optreden van de typografen in Haarlem spreekt zelfbewustzijn. Dat zelfbeeld was eerder in de eeuw voor de Amsterdamse typografen de hoofdreden om zich te verenigen. De vakgenoten van Coster waren meestal degenen die zich ervoor inzetten om zijn gedachtenis levend te houden buiten Haarlem. De Amsterdamse afdeling organiseerde ieder jaar Kopperdag, een feest waarbij de

¹⁷⁷ Loosjes, *Gedenkschriften*, 105.

¹⁷⁸ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Feesten Boekhandel, los gedicht bij een brief van J. Oomkes aan Noordziek 10 nov. 1856.

¹⁷⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, Prov. Gron. Cour. van den 22 Julij 1856; Noordziek, *Gedenkboek*, 224.

¹⁸⁰ A.P.J. Aarse, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der Typografische Vereeniging onder de zinspreuk: "Door Coster's fakkel voorgelicht, is deze vriendenkring gesticht" : 2 sept. 1849 - 2 sept. 1899* (Rotterdam 1899).

¹⁸¹ Loosjes, *Gedenkschriften*, XV.

¹⁸² NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag feesten boekhandel, J.K. de Regt aan J.J.F. Noordziek, 3 nov. 1856.

uitvinding van de boekdrukkunst herdacht werd.¹⁸³ Het initiatief voor de Costerherdenkingen in andere steden dan Haarlem lag vrijwel altijd bij de boekdrukkers of hun werknemers, zoals de boekbinders en letterzetters. Behalve dat hun netwerk nationaal was, zorgden zij dus ook voor de boven-lokale herdenkingen. Ook al werden de opvolgers van Coster in hun verering vooral gedreven door vaktrots, aan de hand van de niet-Haarlemse Costerfeesten kan wel degelijk iets gezegd worden over het lokaal of nationaal zijn van de Costertraditie.

5.2 Andere steden in 1823

In Hoorn, Dordrecht, Rotterdam en Groningen vond in 1823 een herdenking van Coster plaats. Drie Hollandse steden en een veel noordelijkere stad dus. In Hoorn werd de herdenking georganiseerd door de afdeling van het Nut. Aan het einde van de middag van 10 juli was er een bijeenkomst in de Lutherse Kerk van Hoorn, waarbij de leden van de plaatselijke afdeling van het Nut en de gemeenteraadsleden aanwezig waren. De rector van de Latijnse School, J.S. Swaan, hield een rede. Daarbij is een aantal elementen uit de Costerherdenking in Haarlem terug te zien. Zo begint hij met het spreken over de 'trapsgewijs voortgaande opklimming van den menschelijken geest'. De vooruitgangsgedachte die hierin doorklinkt, was een kerngedachte uit de retoriek rondom de Costerherdenkingen. De boekdrukkunst had de mens verlichting gebracht doordat geschriften breder verspreid konden worden. Dat zorgde weer voor vooruitgang in de wetenschap.¹⁸⁴ De spreker in Hoorn ging vervolgens in op de bewijzen voor het feit dat Coster de boekdrukkunst met beweegbare letters had uitgevonden en de eer daarvan dus Haarlem toekwam. De rede werd, net als tijdens de bijeenkomst in de Bavo, afgewisseld met voor de gelegenheid gemaakte gezangen.¹⁸⁵ Daarna gingen de feestvierders terug naar de 'gewone vergaderzaal'. De aankleding van de zaal leek veel op de aankleding van andere zalen tijdens de Costerherdenkingen. Op een altaar stond een beeld van Coster met daaromheen een lauwerkrans. Voor het beeld lag een *Spiegel der behoudenis*, het exemplaar dat in bezit was van de stad Hoorn, omringd door bloemenkransen.¹⁸⁶

In Dordrecht stond het feest meer in het teken van de boekdrukkunst dan in Hoorn. Er werd een voor het feest gemaakte cantate uitgevoerd en de 'drukkersgezellen' reden in optocht door de belangrijkste straten van de stad. Ze hadden een aantal wagens samengesteld die met fakkels verlicht waren. Voorop liep een muziekkorps dat toepasselijke liederen speelde. Daarachter reed onder andere een wagen mee met daarop een beeld van Coster.¹⁸⁷ In Groningen hielden de

¹⁸³ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 85.

¹⁸⁴ Mathijsen, *Historiezucht*, 61.

¹⁸⁵ Loosjes, *Gedenkschriften*, 111 en 112.

¹⁸⁶ Loosjes, *Gedenkschriften*, 112 en 113.

¹⁸⁷ Loosjes, *Gedenkschriften*, 113 en 114.

boekdrukkers, letterzetters en boekbindergezellen ook een historische optocht. Voorop liepen de twee oudste werklieden, met daarachter twee jonge werklieden. Zij droegen een witte vlag waarop stond dat het vierde eeuwfeest van de boekdrukkunst gevierd werd.¹⁸⁸ Daarop volgde een drukkersgezel in een kostuum, met een lauwerkrans op zijn hoofd. Hij moest Coster verbeelden.¹⁸⁹ De stoet trok door de belangrijkste straten naar buiten de stadspoort, waar ze zich in een met guirlandes versierd buitenverblijf ophielden. Daarna keerden ze terug naar de stad en maakten weer een tocht, al paradeerden ze nu langs diverse drukkerijen en boekbinderijen. 's Avonds kwamen ze bijeen voor een maaltijd in een versierde zaal, maar niet voor ze voor de deuropening 'Leve de Drukkunst! Leve de Boekhandel! Leven onze Patronen!' hadden geroepen. In het bovenlicht van de deur was namelijk een chassinet geplaatst, met daarop een afbeelding van Coster. De inhoud van de toosten en gedichten tijdens het diner zijn helaas niet overgeleverd. Bijgevolg is niet te achterhalen welke rol daarin voor Groningen of Haarlem was weggelegd.¹⁹⁰ In Rotterdam was ook een optocht. Daar reden de drukkersgezellen met een drukpers door de stad. Boekdrukkers en boekhandelaren hadden hun huizen versierd en verlicht.¹⁹¹

De bovenstaande voorbeelden laten zien dat ook in de Costerfeesten buiten Haarlem lokale plaatsen werden gebruikt om Coster te herdenken. De feestvierders accentueerden met hun parade de bij hun beroep behorende gebouwen in de stad.¹⁹² In Groningen betroffen dat de drukkerijen en boekbinderijen en in Dordrecht de belangrijkste straten van de stad. Het versieren van alleen de huizen van drukker(sgezellen) te Rotterdam is ook een manifestatie van het vak in de lokale openbare ruimte. In zekere zin waren deze optochten en straatversiering dus heel lokaal gericht, ze proberen immers een verbintenis te leggen tussen de inhoud van de stoet en de gebouwen of straten in de stad zelf. Dit ondersteunt de stelling dat de lokale identiteit in de eerste helft van de negentiende eeuw prevaleerde boven nationale gevoelens.

5.3 Andere steden in 1856

In 1856 werd niet alleen in Haarlem, maar ook in Groningen feest gevierd. Dat feest ademde in de eerste plaats vaktrots. Omdat een deel van de boekdrukkers en boekhandelaren naar Haarlem vertrokken was, besloten de overgebleven 'lettergieters, letterzetters, boekdrukkers, boekbindersgezellen en personen van aanverwante vakken' een gezamenlijke maaltijd te organiseren. Of in hun eigen woorden, om 'de plegtigheid van de onthulling van het standbeeld ter gedachtenis van hun schutspatroon op eene waardige wijze te gedenken'. Ze vormden een

¹⁸⁸ *Groninger Courant*, 15-7-1823, 3.

¹⁸⁹ Loosjes, *Gedenkschriften*, 115.

¹⁹⁰ *Groninger Courant*, 15-7-1823, 3.

¹⁹¹ Loosjes, *Gedenkschriften*, 115.

¹⁹² Vandeweghe, 'Staging urban history', 136.

commissie, waarin in ieder geval twee letterzetters plaatsnamen. Om de kosten te drukken werd aan de 'heeren patroons' een inschrijvingslijst voorgelegd, waarop ze konden intekenen (wat ze vrijwel allemaal deden). Daarna konden 'gezellen en kameraden' inschrijven tegen een vaste contributie. 125 personen schreven zich in, waaronder opvallend genoeg 'ook verscheiden Duitschers, lettergieters bij de firma Oomkens, Van Bakkenes en Damsté en Co'. De organisatoren lieten feestzangen en programma's drukken voor tijdens de avond.¹⁹³

De feestvierders kwamen samen 'ten huize van den koffijhuishouder Aling, in het een half uur van Groningen gelegen gehucht Helpman'. De zaal was versierd, zoals ook het geval was tijdens de herdenking in Hoorn en Groningen in 1823. Behalve bloem, groenen, nationale vlaggen en guirlandes was er een schilderij te zien van Coster in de Haarlemmerhout. Boven de ingang van de zaal was, net als in 1823, een chassinet aanwezig. Dit keer bestond de afbeelding uit een bazuin met daarboven 'Hulde aan Lourens Janszoon Coster'.¹⁹⁴ Al sinds de zeventiende eeuw was dit soort symboliek gebruikelijk in de Haarlemse Costertraditie. In de negentiende eeuw had het ook een plaats gekregen in de niet-Haarlemse verering en was daarmee in zekere zin nationaal geworden.

Om negen uur zetten de aanwezigen het volkslied 'Wien Neêrlands bloed' in, waarna letterzetter L. Grashuis een korte toespraak hield. Hij zei dat de geleerden hadden beslist dat Coster 'de uitvinding der boekdrukkunst toekwam', waarna het gezelschap eenparig een Costerlied inzette. Juist die avond waren ook de leden van het 'Boekverkoopers Collegie', waaronder een aantal werkgevers van de feestgangers, in een nabijgelegen uitspanning aan het vergaderen. Daarom werd besloten hen een serenade te brengen 'en togen allen en korps, met de muziek en de commissie voor de feestviering aan het hoofd, derwaarts'. Met vele nieuwsgierigen als toeschouwers zongen de feestvierders de boekverkopers toe. Letterzetter B. Lijbering hield een korte toespraak en nodigde de boekverkopers uit om Helpman te bezoeken. G. Fockens Gz. en J. Oomkes Jz. gaven gehoor aan deze oproep en speechten namens de boekverkopers. Ze zeiden 'dat het alle heeren patroons en hen verheugde, dat de onthulling van het standbeeld van Lourens Coster binnen Haarlem ook in Groningen, de stad van verlichting en beschaving, waar kunsten en wetenschappen bloeiden, door de gezamenlijke bedienden waardiglijk werd herdacht.' Deze opmerking heeft een sterk lokale inslag, die ook wel wat rivaliteit met Haarlem verradt. Behalve in Haarlem ging blijkbaar ook in Groningen het licht op over de mensheid.

Na de toespraak zongen de aanwezigen liederen en toostten ze met elkaar. Na de aftocht van de boekverkopers ging men aan tafel 'waar een koude maaltijd, boterhammen met vleesch en kaas en goede wijn gereed stond'. Bij het ochtendgloren gingen de feestvierders huiswaarts en

¹⁹³ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bijzondere maatregelen, 'Prov. Gron. Cour. van den 22 Julij 1856'.

¹⁹⁴ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bijzondere maatregelen, 'Prov. Gron. Cour. van den 22 Julij 1856'.

verzekerden elkaar dat ze nooit meer zo'n mooi feest bij zo'n prachtige gelegenheid zouden vieren.¹⁹⁵

5.4 De typografen in Haarlem

De typografen in Haarlem verging het iets anders. Op het station in Haarlem werden ze ontvangen door een delegatie van de Haarlemse vereniging 'alwaar', schrijft Mommaas, 'de muziek van het 6e Reg. Infanterie ons verwelkomde met het vrolijke, doch later zoo in tegenspraak zijnde „Waar kan men beter zijn?"". ¹⁹⁶ De ceremonie kon door de vertraging maar kort duren. Desondanks werden de aanwezigen nog toegesproken door een lid van de Haarlemse herdenkingscommissie, drukker J. Enschedé jr. Daarna trok men in optocht keurig per afdeling en met ontrolde banieren naar de Doelen, waar de typografen onthaald zouden worden op een drankje. Na wat toespraken in de tuin van de doelen was voor een consumptie helaas geen tijd meer. 'Wij togen echter geduldig naar buiten', aldus Mommaas.¹⁹⁷ Ondertussen verwelkomde een commissie van de Haarlemse boekhandelaarsvereniging ook de boekdrukkers en 'de leden der vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels' op het station. Zij werden naar het Hof van Holland geleid, en daarna naar het paviljoen Welgelegen, waarna ze in de stoet richting de Haarlemmerhout werden opgenomen.¹⁹⁸ Daarin wandelden ook de typografen mee, langs het huldeblijk richting het monument voor Coster. In het vorige hoofdstuk is besproken hoe de ceremonie daar verliep, hier komt vooral de optocht aan de orde.

Na een niet helemaal vlekkeloos verlopen lunch op het stadhuis (geen wijn, te weinig brood) volgden de typografen in de middag hun eigen programma. Buiten verzamelden ze zich 'waar eene Hollandsche pers, op een wagen, getrokken door vier paarden, met de benoodigde, in nette kleeding gedoschte, werklieden, op ons wachtende was'.¹⁹⁹ De pers was onderdeel van de optocht die de typografen door de voornaamste straten van Haarlem zouden houden. De menigte reageerde enthousiast op de voorbijtrekkende stoet:

Menige toejuicing viel ons toen ten deel; op sommige plaatsen werden wij zelfs met bloemen rijkelijk bestrooid, en getuigde, dat Haarlemsch ingezetenen hooglijk met onze

¹⁹⁵ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag bijzondere maatregelen, 'Prov. Gron. Cour. van den 22 Julij 1856'.

¹⁹⁶ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Standbeeld Laurens Janszoon Coster Haarlem 1856, verslag Mommaas, p. 6.

¹⁹⁷ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Standbeeld Laurens Janszoon Coster Haarlem 1856, verslag Mommaas, p. 6.

¹⁹⁸ *Algemeen Handelsblad*, 18-7-1856, 1.

¹⁹⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Standbeeld Laurens Janszoon Coster Haarlem 1856, verslag Mommaas, p. 15.

tegenwoordigheid vereerd waren. [...] Op de stoepen der huizen van de meeste voorname ingezetenen waren betimmeringen aangebragt, om de huisgenooten en gasten een goed gezigt te kunnen bezorgen. Deze stellaadjes waren op sommige plaatsen zo opgepropt vol, dat verscheidene onder hunnen last bezweken en dien dikwerf vrij onzacht liet nederkomen, hetwelk niet weinig afleiding en gelach onder de menigte opleverde.²⁰⁰

Mommaas was zeer tevreden over de optocht: 'De Typografische Vereenigingen, - wij durven het gerustelijk beweren – bragten niet weinig het hunne bij, om de belangrijkheid van het Feest dien dag te verhoogen.'²⁰¹ Die opmerking past in de zelfverzekerdheid die de typografen tentoonspreidden in Haarlem.

In de optocht zat, achteraf gezien, een aantal bijzondere tegenstellingen. De werklieden, want in die categorie vielen de typografen, liepen door de straten van de voorname ingezetenen. Bovendien liepen ze als (grotendeels) niet-Haarlemmers door de Haarlemse straten. Desondanks paste de parade wel binnen de historische omgeving van Haarlem. De typografen hadden namelijk op hun banieren allerlei verwijzingen naar Coster en de drukkunst aangebracht. De beschrijvingen die Noordziek later opvroeg bij de diverse afdelingen, maken duidelijk hoe de typografen zichzelf aan de voorname lieden van de stad Haarlem presenteerden. Op de banier van de Utrechtse vereniging stond bijvoorbeeld een 'oude Hollandsche Boekdrukpers' op een wit satijnen ondergrond. De pers werd omgeven door de stralen van de dageraad, wat verwees naar de verlichting door de boekdrukkunst. Aan de voet van de pers leunde het Utrechtse wapen.²⁰² Rotterdam had ook een banier van wit satijn, maar dan stond er een borstbeeld van Coster op. Bovenop de standaard stond de bekende gevleugelde A omgeven door een eikenkrans.²⁰³ Op de banier van de Arnhemse afdeling stond ook een drukpers met daaromheen zilveren wolken, een stralend oog en de spreuk 'Boekdrukkunst de Grondzuil der Verlichting'.²⁰⁴ Opnieuw een verwijzing naar de verlichting die de boekdrukkunst had gebracht. De banieren van de overige verenigingen hadden vergelijkbare symboliek. Haarlem en Den Haag hadden een borstbeeld van Coster²⁰⁵ en Amsterdam weer een

²⁰⁰ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag Mommaas, p. 15-16.

²⁰¹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag Mommaas, p. 15.

²⁰² NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv. nr. 49, omslag optogt typographische vereenigingen, brief van 7 dec. 1856 aan Noordziek, van P.G. van de Kamp.

²⁰³ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv. nr. 49, omslag optogt typographische vereenigingen, brief van 31 okt. 1856 aan Noordziek, van [...]Smit.

²⁰⁴ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv. nr. 49, omslag optogt typographische vereenigingen, brief van 1 nov. 1856 aan Noordziek, van [onleesbare naam].

²⁰⁵ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Feesten Boekhandel, brief zonder datum aan Noordziek.

gevleugelde A.²⁰⁶ Alle verenigingen hadden een aanduiding van hun stad, wat vooral praktisch was. Op die manier was zichtbaar welke afdeling aan de toeschouwers voorbijtrok.

Na hun tocht door de stad kwamen de typografen opnieuw op de Grote Markt aan. Bij het standbeeld van Coster voerde de Utrechtse zangvereniging der typografen een vierstemmig lied op dat uiteraard hulde aan hem bracht. Daarna sprak de voorzitter van de Haarlemse afdeling nog wat woorden. Uit wat hij zei blijkt zowel zijn beroepsmatige verbondenheid aan Coster als zijn lokale en nationale trots. Coster noemde hij 'onzen grooten Patroon' en de typografen 'broeders en zonen van den grooten Laurens'.²⁰⁷ Hij zei dat het feest zo mooi was 'voor ons en voor ons vak'. Maar wat de typografen niet moesten vergeten was dat 'Wij jubelen op den grond waarop hij werd geboren' – Haarlem dus. 'Laat Mentz en Straatsburg vrij eens anders roem verstrooyen/[...] Hij [=Coster] handhaaft zijnen eer, te vinnig aangerand/ Zoowel tot Haarlems eer, als die van Nederland!'. De pers werd vervolgens recht voor het standbeeld gereden en drukte een 'Typographenzang'.²⁰⁸ Voor de Haarlemse typografen lag de Costerverering dus anders. Hij was hun voorvader, maar de nationalistische gevoelens en Oranjeliefde van Mommaas waren niet zo aanwezig. De mengeling van nationale trots en stedentrots, die zichtbaar werd in het huldeblijk en het bloemenfeest, was ook kenmerkend voor de Haarlemse typografen.

5.5 De Haarlemmerhout bij nacht

Na de optocht volgde een diner in de stadsdoelen. Naast te weinig aardappels kregen de aanwezigen ook 'waterachtige, koude soep'. En dat voor anderhalve gulden. De Amsterdammers eisten hun geld terug en vertrokken zonder een handdruk of afscheidsgroet aan de Haarlemse vereniging.²⁰⁹

De secretaris van typografische vereniging in Haarlem noemde het 'dat ongelukkige diné'. Verder wilde hij er geen woorden aan vuil maken. Hij schreef wel over de versiering van de stadsdoelen 'prijkende het Nederlandsche wapen en het Haarlemsche omzet met guirlandes van groen aan den múúr, midden der Zaal was het woord „Tijpographie” kunstmatig met groen aan den múúr aangebragt. Buiten de zaal op de ruime plaats waren twee Costersbeelden geplaatst, daartoe door de 's Haagse en Utrechtsche Vereeniging overgezonden'. Na de maaltijd waren de doelen opengesteld voor degenen die 'zich niet hadden afgezonderd met haat en nijd beziel'd' en was er muziek van het korps van het 6^e regiment infanterie. Nadat de Utrechtse vereniging ook afgedropen was, keerde de sfeer weer terug. De typografen besloten opnieuw de lokale hoogtepunten langs te gaan. 'Het grootste genoegens heerschte tot in den morgenstond toe; terwijl toen een groot gedeelte

²⁰⁶ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Feesten Boekhandel, brief J.K. de Regt aan Noordziek, 3 nov. 1856.

²⁰⁷ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 49, handgeschreven verslag met de titel '16 julij 1856'.

²⁰⁸ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 49, handgeschreven verslag met de titel '16 julij 1856', 7.

²⁰⁹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, verslag Mommaas, p. 17.

zich nogmaals naar den Haarlemmer Hout begaven en zich daar vermaakten.²¹⁰ Waarom ze dat deden, wordt niet duidelijk uit de briefwisseling. Gezien de eerdere beschrijving van Mommaas zou het kunnen dat het bos aantrekkingskracht had, omdat Coster daar het licht voor zijn uitvinding zag. Anderzijds lijkt het plezier dat ze met elkaar maakten ook een belangrijke drijfveer geweest te zijn. De typografen kwamen onderweg naar de Haarlemmerhout een straatmuzikant tegen, die ze meenamen. In het bos stonden nog de toestellen die de vorige dag voor de volksfeesten waren gebruikt. 'Op bekomen toestemming van de aldaar zijnde wachten, werd van dat een en ander bezit genomen, en begonnen eenige Typographen van 's Hage en Leyden een geimproviceerd Ballet, tot onuitsprekelijk genoeg van veel toeschouwers'. Vervolgens trokken ze voor de derde keer die dag naar het huldeblijk. 'Na de beschouwing van het hulde blijk zijn wij gaan ontbijten in de Herbergen daar in den omtrek'. Nadat zij hun banieren hadden opgehaald 'gingen wij ten 7 uren, met ontrolde Banieren in optogt naar het standbeeld, waar nog een paar koorzangen werden aangeheven en van daar naar het station.' De sfeer bleef opgetogen. Op het perron wachtte men de trein af terwijl: 'onder anderen een Typograaph met een Boeren meisje plegtig [werd] getrouwd'.²¹¹

²¹⁰ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, omslag Feesten Boekhandel, brief zonder datum aan Noordziek.

²¹¹ NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48, Omslag Feesten Boekhandel, brief van J.K. de Regt aan Noordziek 13 nov. 1856.

Conclusie

Terug van de Haarlemmerhout bij nacht naar de hoofdvraag van deze scriptie. Op de vraag wat de verhouding is tussen het lokale en het nationale in de Costerfeesten is een aantal antwoorden te geven.

In de eerste plaats is het zo dat het lokale in de eerste helft van de negentiende eeuw de herdenkingen meer bepaalde dan het nationale. Dat is te zien aan de organisatoren die in 1823 allen uit Haarlem komen. De toneelstukken en gedichten die zijzelf schreven voor de herdenking ademen trots op hun eigen stad. De natie kreeg, in tegenstelling tot de gehele aarde, geen plaats in het geschreven en gesproken woord. Behalve in de toespraak van Van der Palm en het gedicht van Tollens, maar dan nog geldt dat wat zij 'Nederlands' noemde in feite 'Hollands' was. De locaties waar het programma zich afspeelde ademden ook een lokale sfeer. De Bavo-kerk, het stadhuis en de Haarlemmerhout waren plaatsen die Haarlem al eeuwenlang typeerden. Door deze plaatsen te bezoeken werd er een verbinding gelegd tussen Haarlem en Coster. Dat het lokale in andere steden ook de identiteit aan het begin van de negentiende eeuw bepaalde, wordt duidelijk uit het feit dat de optochten in andere steden dan Haarlem ook gericht waren op de (historische) gebouwen van de desbetreffende stad.

Anderzijds was er in 1823 sprake van brede belangstelling voor het gedenkschrift dat Loosjes over het Costerfeest uit 1823 schreef, al was dat beperkt tot Noord-Nederland. Daar tegenover staat dat de plaatsen die ook een feest voor Coster vierden, met uitzondering van Groningen, alle binnen de grenzen van het voormalige gewest Holland lagen. De genodigden, die onderdeel waren van het netwerk van de Haarlemse elite, kwamen ook uit Holland. Bovendien werd er in gedichten vooral gesproken over de stad Mainz en niet de natie Duitsland, zoals in 1856 wel het geval was.

Tijdens het Costerfeest van 1856 zette de hoofdcommissie nadrukkelijker in op een nationaal feest. Het standbeeld voor Coster op de Grote Markt was hoofdzakelijk bedoeld om Duitsland en Gutenberg af te troeven, wat betekent dat de ene natie de andere beconcurrerde. In dat opzicht had het feest dus een nationale insteek. De voorzitter van de hoofdcommissie benadrukte ook in zijn toespraak dat Coster, als Haarlemse burger, onderdeel was van de nationale geschiedenis. De natie was naar de lokale plaats gekomen om dat te vieren. Aan de straatversiering is te zien dat de Haarlemmers zelf ook nationaler waren gaan denken. Er werd daarin veelvuldig gesproken over de rivaliteit tussen de diverse landen in plaats van de competitie tussen twee steden: Haarlem en Mainz. Daarnaast had de Haarlemse commissie het nationale vertoog van de hoofdcommissie overgenomen. De belangstelling van de typografische verenigingen laat ook zien dat Coster een

publiek buiten Holland bereikt had. Uit onder andere Tiel, Middelburg en Den Bosch kwamen zij per trein om het standbeeld te zien en zich te manifesteren in de straten van Haarlem.

Toch heeft de grotere aandacht voor het nationale de lokale beleving bepaald niet verdreven. De optocht van de typografen is daarvan een voorbeeld. Als vakgenoten van Coster (met toepasselijke en traditionele Costersymboliek op hun banieren) paste hun optocht helemaal bij de lokale omgeving. Een ander voorbeeld is de hoofdcommissie zelf. Ze bestond uit mannen die allen leefden binnen de grenzen van Holland. Ook het programma laat een duidelijke lokale oriëntatie zien. Het Müllerorgel in de Bavo, de trots van Haarlem, werd bespeeld. De typografische tentoonstelling liet vooral schatten uit het eigendom van Haarlem zien. Het monument in de Haarlemmerhout werd bezocht om Coster te gedenken. Dat paste in de in Haarlem bestaande Costertraditie, waarin het bos een belangrijke plaats innam. Een nuancering is wel dat het Haarlemmerhout inmiddels ook voorkwam in zaal- en straatversiering tijdens Costerfeesten buiten Haarlem. Het huldeblijk liet zien dat de Haarlemse elite nog steeds van mening was dat in Haarlem het licht opging over de aarde. Uit het bloemenfeest, dat door de organisatoren gepresenteerd werd als iets wat hoorde bij Haarlems roem, sprak eenzelfde lokale trots als uit het huldeblijk. Deze tweeledigheid in de herdenking van 1856 maakt duidelijk dat het belangrijk is om het retorische aspect van een herdenking te bestuderen in samenhang met de handelingen tijdens een herdenking. Pas dan komt een wat completer beeld tot stand, waaruit blijkt dat nationale en lokale gevoelens samengingen.

Ook al was de belangstelling voor de herdenking in geografisch opzicht nationaler, mede door de komst van de trein, de interesse van de typografen kwam niet per se voort uit nationale trots op Coster. Zij hadden vooral een beroepsmatige band met de uitvinder van de boekdrukkunst. Coster was voor hen een voorvader, van wie zij erfgenamen waren. Het verslag van Mommaas laat echter zien dat ook Oranjeliefde en vaderlandsliefde een rol speelden. In het geval van de Haarlemse afdeling kwam daar ook lokale trots bij. Niet alleen de elite, maar ook de arbeiders dachten in 1856 dus nationaler.

Haarlem speelde in de Costerbeleving van de typografen wel een rol. Boekdrukker Oomkes noemde Haarlem de stad van Coster. De typografen spraken vergelijkbare taal en lieten dat ook zien in de optocht. Met hun parade door de belangrijkste straten, de banieren met Coster en zijn attributen daarop hoog geheven, eisten ze voor zichzelf een plaats op binnen Haarlem. Dat de stad een grote plaats innam, is ook te zien aan de manier waarop zij over de Haarlemmerhout spraken en zongen. De typografen hadden grote verwachtingen van het liefelijke oord. 's Nachts trokken zij er nogmaals heen. In de eerste plaats voor de lol en de gezelligheid, maar toch ook omdat Coster daar zijn uitvinding had gedaan. Er is wel een verschil tussen de manier waarop de typografen of de Haarlemmers tegen de combinatie Haarlem en Coster aankeken. Voor de typografen hoorde bij

Coster de stad Haarlem. Voor Haarlemmers gold meer dat Haarlem een roemrijk verleden had, waarvan de Coster onderdeel uitmaakte.

Het is al met al moeilijk vol te houden dat de Costerfeesten alleen nationaal waren. Eerder is er sprake van een gelaagdheid: lokaal-regionaal-nationaal ofwel Haarlem-Holland-Nederland. Deze gelaagdheid is typerend voor de eerste helft van de negentiende eeuw. In 1823 lag de nadruk nog hoofdzakelijk op Haarlem en Holland, in 1856 kwam Nederland daarbij. Toch bleef toen ook de Hollandse traditie bestaan. De meeste genodigden kwamen daar vandaan, evenals het merendeel van de typografen. En, zoals eerder gezegd, de hoofdcommissie was ook van Hollandse komaf.

Haarlem zette zichzelf door het organiseren van de Costerfeesten op de Nederlandse kaart. Zo stimuleerde de nationale aandacht de stedentrots. Kenmerkend is ook dat de lokale identiteit sterker scheen te worden naarmate er meer sprake was van een 'ander' die zich duidelijk manifesteerde. De verering voor Gutenberg in Mainz en de claims van Engeland en Frankrijk droegen zowel in de achttiende als in de negentiende eeuw in belangrijke mate bij aan de Costerverering in Haarlem. Op stedelijk niveau was er ook een stimulans. Zoals Rotterdam Erasmus had, wilde Haarlem de stad van Coster zijn. Het kon ook andersom. Haarlems claim als de meest verlichte stad, ontlokte de boekdrukkers te Groningen in 1856 de uitspraak dat ook hun stad een plaats van verlichting en wijsheid was.

Belangrijk is ook om hier een conclusie te trekken over de rol van de nationale overheid in het organiseren van herdenkingen voor 1860. De Costerherdenking van 1823 was een initiatief van de lokale overheid, dat gesteund werd door de lokale elite. De commissie was sterk lokaal door de familie- en vriendschapsbanden. Er was sprake van een soort old boys network met een vergelijkbare afkomst en maatschappelijke positie. Ze deelden ook een verbondenheid aan Coster. Dat, inclusief lokale trots, was hun motivatie om te herdenken. Het feest van 1856 was een burgerinitiatief dat gesteund werd door een nationaler denkende elite. Noordziek bijvoorbeeld benadrukte dat de natie haar eer moest handhaven. Een belangwekkende conclusie van deze scriptie is ook dat de middenstand een grote rol speelde in de herdenking. Zij faciliteerden het feest door het verhuren van slaapplekken en het verkopen van straatversiering en eten. Het door de elite opgezette programma kon mede daardoor doorgang vinden. Hun handelswaar heeft bovendien een lokaal aspect. Tijdens de herdenkingen was er een stortvloed aan Costerproducten die doet denken aan een willekeurig nationaal feest in onze tijd. Afbeeldingen van Coster of van zijn standbeeld, Costergebakkjes, Costersigaren of Costersoep – er was van alles te krijgen. Toch is het wel zo dat al deze producten niet meer van belang waren zodra zij uit hun Haarlemse context gehaald werden. Haarlem was de stad van Coster en daar stond een Costerproduct in relatie met een lange traditie van herdenken en vereren. Het is dus niet alleen belangrijk om de combinatie van taal en

handelingen te bestuderen, maar ook de diverse sociale lagen een plaats te geven in het onderzoek naar lokale identiteit.

Helder is wel dat iemands verhouding tot Haarlem bepaalt of hij Coster in de eerste plaats als lokaal of nationaal zag. Niet-Haarlemmers vierden in 1823 en 1856 meer een regionaal of een nationaal feest, ook al hadden zij oog voor de verdiensten van Haarlem. Helmers zag Costers uitvinding bijvoorbeeld als nationale eer, maar prees wel de Haarlemmerhout. Als hij echter over Amsterdam schreef, zijn eigen geboortestad, prevaleerde ook bij hem de lokale trots. Haarlemmers zelf legden een mengeling van stedentrots en in 1856 ook nationale trots aan de dag. Voor lokale trots is dus een band met de plaats nodig, maar die hoefde niet per se te ontstaan door geboorte. Een voorbeeld daarvan is A. de Vries, die geboren was in Amsterdam, maar door zijn ambt een band met Haarlem en Coster had gekregen. Met dit onderzoek is aangetoond *dat* er een band met de lokale omgeving bestond. *Hoe* zo'n band ontstond, zou een onderwerp kunnen zijn van vervolgonderzoek.

Bibliografie

BRONNEN

Archieven

NHA, Archief van de commissie tot oprichting van een standbeeld voor Lourens Janszoon Coster (1845) 1847-1859 (1872), toegangsnr. 3119, inv.nr. 30.

NHA, Archief van de commissie tot oprichting van een standbeeld voor Lourens Janszoon Coster (1845) 1847-1859 (1872), toegangsnr. 3119, inv.nr. 48.

NHA, Archief van de commissie tot oprichting van een standbeeld voor Lourens Janszoon Coster (1845) 1847-1859 (1872), toegangsnr. 3119, inv.nr. 49.

Gepubliceerde bronnen

NNBW (online geraadpleegd, zie internetbronnen).

Aarse, A.P.J., *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der Typografische Vereeniging onder de zinspreuk: "Door Coster's fakkel voorgelicht, is deze vriendenkring gesticht": 2 sept. 1849 - 2 sept. 1899* (Rotterdam 1899).

Helmers, Jan Frederik, *De Hollandscha Natie in zes zangen* (Amsterdam 1812).

Helmers, Jan Frederik, *Nagelaten geschriften* (3^e druk; Den Haag 1823).

Loosjes, Adriaan, *Het Hout of Boschgedachten in zes bespiegelingen* (Haarlem 1793) 114-115.

Loosjes, Vincent, *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem, den 10 en 11 Julij 1823* (Haarlem 1824).

z.a., *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* (1863).

Noordziek, J.J.F., *Gedenkboek der Costers-feesten van 15, 16 en 17 julij 1856* (Haarlem 1858).

Periodieken

Algemeen Handelsblad

Groninger Courant

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Oprechte Haarlemsche Courant

Internetbronnen

www.parlement.com

www.historici.nl

www.dbnl.org

LITERATUUR

- Aerts, Remieg, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', in: Remieg Aerts en Piet de Rooy eds., *Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900, Geschiedenis van Amsterdam III*.
- Applegate, Celia, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat* (Berkely/Los Angeles/Oxford 1990).
- Armstrong, Elizabeth, 'Bibliographical Notes: an Englishman at the 1823 Coster celebrations in Haarlem', *The Library* 15 (1993) 6, 47-51.
- Becker, Jochen, en Annemiek Ouwerkerk, "'De eer des vaderlands te handhaven": Costerbeelden als argumenten in de strijd', *Oud Holland* 99 (1985) 4, 229-268.
- Berg, W. van den, "'Gij, die nu begerig zijt om uwen geest op te schranderen"', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Tom van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993).
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Brophy, James M., 'Which Political Nation? Soft Borders and Popular Nationhood in the Rhineland, 1800-1850', in: Maarten van Ginderachter en Marnix Beyen eds., *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, 162-192
- Confino, Alon, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1918* (London 1997)
- Cornelissen, Micky, "'O nageslacht van Coster, wat slaat ge uw voorvader in 't aangezicht!": A.C. Kruseman en de Costers-feesten van 1856', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Tom van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993).
- Cortjaens, Wolfgang, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel, 'An Upside-down World: Regional Identity as a Catalyst for the Development of the Modern Nation-States, An Introduction', in: Idem, *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region: tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century* (Leuven 2008) 7-31.
- Ford, Caroline, *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany* (Princeton 1993).
- Frijhoff, Willem, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN* 107 (1992) 4, 614-634.

- Furnée, Jan Hein, 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek* 37 (2004) 162, 9-27.
- Ginderachter, Maarten van, en Marnix Beyen, 'General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon', in: Idem, *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, 3-22.
- Groot, Aart de, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960).
- Hanou, A.J., 'Drift en deugd: Literatuur van vrijmetselaars in de loge Vicit Vim Virtus voor 1830', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Tom van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993).
- Hellinga-Querido, Lotte, 'Drukkers en geleerden: overleveringen over de uitvinding van de boekdrukkunst', in: Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988) 9-80.
- Jong, Erik A. de, 'Historisch landschap: Haarlem als hoofdstad van het Hollands Arcadië', in: Koos Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 127-134.
- Knevel, Paul 'Een Haarlemse held van het vaderland: Laurens Jansz Coster in de 19^e eeuw', in: Koos Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 183-190.
- Leeflang, Huigen, 'Het aardse paradijs: het Haarlemse landschap in 16de en 17de-eeuwse literatuur en beeldende kunst', in: Koos Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995) 111-126.
- Leerssen, Joep, 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities', in: Carlo van der Borgt, Amanda Hermans, Hugo Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 45-57.
- Leerssen, Joep, 'De Nederlandse natie', in: Ido de Haan, Paul den Hoed, Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013).
- Levy-van Halm, Koos, Epco Runia, Bert Sliggers, Derk Snoep (red.), *De trots van Haarlem: promotie van een stad in kunst en historie* (Haarlem 1995).
- Mathijssen, Marita, *Historiezucht: de obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).
- Miert, Jan van, 'Verdeeldheid en binding: over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', *BMGN* 107 (1992) 4, 690-702
- Miert, Jan van, 'Nationalisme in de lokale politieke cultuur, Tiel 1850-1900', *De Negentiende Eeuw* 16 (1996) 2, 58-85.

- Robbe, Joost, 'De literaire aspecten van de Costerlegende: mythologie in de vorm van een klassieke pleitrede', *Internationale Neerlandistiek* 48 (2010) 3, 17-29.
- Sas, N.C.F. van, 'De vaderlandse herinnering', in: N.C.F. van Sas e.a., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 9-20.
- Sas, Niek van, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005).
- Stieber, Nancy, 'Paths of empowerment: Ritual reinscription of meaning on the plan of Amsterdam, 1886-1914', in: Dana Arnold en Andrew Ballentyne, *Architecture as Experience: Radical Change in Spatial Practice* (Routledge 2004).
- Vandeweghe, Evert, 'Staging urban history: festivities and the creation of historical townscapes in Belgium (1860-1958)', *Environment, Space, Place* 3 (2011) 2, 122-159.
- Velde, Henk te, 'The Nation is a Town: The Netherlands and the Urban Content of the National 'Imagined Community'', in: William Whyte en Oliver Zimmer (red.), *Nationalism and the Reshaping of Urban Communities in Europe 1848-1914* (2011) 234-256
- Verschaffel, Tom, 'In Search of the Greatest Specificity: Some Observations on Regionalism', in: Wolfgang Cortjaens, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel ed., *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region: tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century* (Leuven 2008) 87-94.
- Wolf, Clemens de, 'Haarlems roem moge eeuwig blinken: De Costertraditie van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw', in: Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988) 77-128.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

[1] Loosjes, *Gedenkschriften*, tussen p. 72 en 73.

[2] NHA, archief commissie, toegangsnr. 3119, inv.nr. 48.

[3] Noordziek, *Gedenkboek der Costersfeesten*, voor de inhoudsopgave.